

Sant Miquel i els àngels custodis en el *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis

Sadurní Martí Castellà

Institut de Llengua i Cultura Catalanes

*Universitat de Girona*¹

1. Eiximenis i el *Llibre dels àngels*

Francesc Eiximenis és un dels autors catalans més influents a l'edat mitjana, però, paradoxalment, és a la vegada un dels autors medievals catalans menys coneguts avui. La seva obra no només va ser llegida i copiada a la Corona d'Aragó, sinó també a Castella, a França i, més endavant, també a les Amèriques. És un autor, doncs, fonamental, que diverses raons històriques han allunyat del públic actual i que només en dècades recents s'ha començat a estudiar des de perspectives que van més enllà de l'interès filològic, com prova el volum que el lector té ara a les mans.

Eiximenis va néixer a Girona cap al 1330 i va morir a Perpinyà la nit del 23 d'abril de 1409. Va tenir, doncs, una vida llarga que li va permetre freqüentar algunes de les millors universitats europees i dedicar-se a l'ensenyament, principalment a la ciutat de València, on va viure gairebé trenta anys. Va ser un dels personatges més influents en la Corona d'Aragó del seu temps i va participar en decisions importants i en gestions d'alt nivell, sempre al costat de la casa reial i dels poders ciutadans. En aquest article ens centrarem en un aspecte de la seva obra, l'angelologia, que presenta derivades que van més enllà de l'interès literari, ja que afecten la història del culte, la història de les devocions populars i la història de l'art. Sembla, en efecte, que Eiximenis, amb la publicació del *Llibre dels àngels* (LA) el 1392, va ajudar a impulsar decisivament la figura de sant Miquel i dels àngels custodis, sobretot en relació amb la protecció de les ciutats, i va alimentar amb continguts doctrinals sobre els àngels el públic laic i devot del seu temps, que va devorar i difondre àvidament la seva obra.

El *Llibre dels àngels* inicia un bloc d'obres, posteriors a l'abandonament del projecte enciclopèdic del *Crestià*, en què Francesc Eiximenis s'orienta cap a la redacció de tractats monogràfics. El primer està dedicat als àngels, però el van seguir un manual per a les dones religioses (el *Llibre de les dones*, LD), una guia devocional (l'*Scala Dei* o *Tractat de contemplació*) i una àmplia presentació de

1. Aquest article forma part del projecte de recerca «Cultura escrita cortesana en la Corona de Aragó: materialidad, transmisión y recepción» (PID 2019-109214GB-I00), de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona.

la vida de Jesucrist (la *Vita Christi*). La primera obra publicada després d'aquest canvi d'orientació va ser, doncs, el *Llibre dels àngels*, dedicat a Pere d'Artés, mestre racional del rei Joan I.² Afortunadament, a diferència de moltes altres obres del menoret, tenim dades precises sobre la seva datació i dedicació gràcies a l'endrea que encapçala l'obra i a l'epíleg que la tanca. En la primera podem llegir:

[...] diverses vegades ha plagut a la vostra sancera e fervent devoció, que havets de temps antich ençà, als gloriosos àngels de Paradís moure mi sobre lur dignitat, regiment, ordinació e principat, servey e altea, compilàs algun libre qui les dites lurs condicions e altees explicàs, per guisa que, vós primer, e los qui vendran après, poguéssets vostres coratges inflamar a lur honor, servey, amor e reverència. E jatsia, sènher meu, que aquesta cosa sia a mi fort difícil, axí per lur transcendent altea e condició natural, com per ma gran ignorància e imperícia brutal [...] presumí de començar lo dit libre, comanant lo procés e la fi al Senyor de tot lo món (*Llibre dels àngels* [LA], endrea; Eiximenis, 1983: 37).

I, encara, en l'epíleg que clou el llibre:

Acabat, doncs, aquest libre dels sants àngels, segons la mia ignorància compost, [...] no resta sinó fer gràcies a Déu totpoderós, hofirent-lo a vós, molt onorable cavaller monsenyer Pere d'Artés, mestre racional, camarlench del molt alt príncep e senyor nostre, senyor En Johan, uy per la gràcia de Déu rey d'Aragó regnant, que comptam MCCCXCII, suplicant a la vostra bonea que a vós plàcia pendre aquest poch servey de ma simplicitat a reverència de monsenyer sent Miquel e dels sants àngels, als quals sé que avets especial devoció (LA, epíleg; Eiximenis, 1983: 144).

El *Llibre dels àngels* es va escriure, doncs, en resposta a la insistència d'un d'aquells prohoms lligats al poder reial o ciutadà que eren el públic ideal d'Eiximenis i que volia saber més sobre la naturalesa dels àngels («les dites lurs condicions e alteses») i sobre la seva relació salvífica amb els homes. Eiximenis adverteix d'entrada, seguint l'etiqueta típica dels pròlegs, que ell no en sap prou («ignorància e perícia brutal») i que el tema és especialment complex («aquesta cosa sia a mi fort difícil»). I és que, efectivament, l'angelologia havia estat un dels camps de batalla per excel·lència de l'elit escolàstica, un dels terrenys més complexos amb què s'havien de mesurar els professors de teologia més subtils de les universitats medievals, si volien excel·lir en la seva disciplina. I, a més a més, un dels àmbits teològics on el franciscanisme va desenvolupar una reflexió

2. El *Llibre de les dones* no té encara una datació segura. La hipòtesi més recent i sòlida, a càrrec d'Eva Izquierdo, situa «l'acabament del llibre i el lliurament a la seva destinatària vers el 1396-1397, quan Sanxa Ximenis d'Arenós va començar a viure en el monestir de Santa Clara de València» (Izquierdo, 2019: 339).

més profunda, que lligava els àngels amb el disseny de la Creació i els franciscans amb el destí de la història humana.³

Eiximenis hi tracta un tema delicat i complex, especialment per les implicacions escatològiques, i ho fa seguint el mètode que ell mateix havia explicat en el pròleg general del *Crestidà*: redactar des d'una òptica divulgativa, lluny de les subtilitats teològiques. Amb aquest objectiu divideix el llibre en cinc tractats que van desplegant progressivament els conceptes generals de l'angelologia escolàstica: els dos primers, amb continguts de caràcter més general; els altres tres, amb aplicacions específiques. Així doncs, el primer tractat presenta «l'altea e natura excel·lent» dels àngels, és a dir, es concentra a adaptar algunes de les qüestions més complexes de l'angelologia, bàsicament relacionades amb l'ontologia i l'epistemologia. El segon tractat descriu l'«orde reverend» dels àngels, és a dir, les tres jerarquies celestials (ell en diu principat major, mitjà i menor), els nou ordres d'àngels (respectivament, serafins, querubins i trons; dominacions, principats i potestats; virtuts, arcàngels i àngels) i les funcions de cadascun d'aquests nivells en el pla diví de la salvació. El tercer tractat conté cinquanta-nou capítols farcits d'exemples i miracles que mostren «llur servei diligent», és a dir, les accions dels àngels en benefici dels homes, sempre orientades a mostrar com l'home s'ha d'acostar a Déu i ha d'allunyar-se del diable. És un tractat ple de referències al món de la política i en alguns passatges emergeix la vena profètica del menoret.⁴ El quart tractat, de cinquanta-set capítols, parla de la «victòria fervent» dels àngels i explica, en primer lloc, com van ser creats i les seves funcions al cel, la terra, el purgatori i l'infern, i després, l'origen dels dimonis i les característiques de les seves temptacions i enganys. Finalment, el cinquè tractat dedica cinquanta capítols a l'arcàngel Miquel, als seus oficis i al seu paper principal en la custòdia de viles i països i en el moment de la mort dels homes.

L'èxit del *Llibre dels àngels* va ser immediat i se'n conserven moltes còpies manuscrites antigues: la més antiga és del 1398, només sis anys posterior a la publicació. Un altre fenomen destacable i nou és que les còpies manuscrites que es conserven d'aquesta obra s'allunyen una mica de les que tradicionalment s'havien fet de les obres del menoret fins a aquell moment i que pertanyien, diguem-ho així, a l'àmbit institucional. Els manuscrits conservats del *Crestidà* són sobretot còpies de taller de gran format, mentre que els del *Llibre dels àngels* són majoritàriament còpies de qualitat i de format mitjans. Aquest és un indicatiu ben clar sobre un canvi —o, més aviat, una ampliació— de públic i, en conseqüència, dels circuits de divulgació dels textos eiximenians, i va continuar exactament amb el *Llibre de les dones* i amb l'*Scala Dei*, i parcialment amb la *Vida de Jesucrist*.⁵

3. Per a aquests aspectes referents a la importància angelològica del franciscanisme, vegeu Keck (1998: 129-154).

4. Per a les qüestions profètiques, vegeu sobretot Pou i Martí (1996: 563-583), Bohigas (1982), Lerner (2006) i, més recent, Renedo (2005 i en premsa).

5. Alguns amanuenses dels manuscrits del *Llibre dels àngels* van fer còpies realment humils, en les quals

També és una bona mostra de l'èxit obtingut pel *Llibre dels àngels* al llarg del segle xv el fet que la primera versió incunable, que van estampar les premses barcelonines de Joan Rosembach el juny del 1494, van tenir una segona edició, a càrrec de Pere Miquel, només tres mesos més tard. Els lectors interessats, però, no eren només locals. L'obra va ser traduïda de seguida a diverses llengües, com ara el castellà (potser a través de l'aragonès), el francès i el flamenc. I, de manera ben remarcable, també al llatí, llengua que es reservava a la circulació d'obres d'una certa rellevància. L'ombra de la seva influència s'allargassa tant que va arribar a Amèrica amb els primers missioners franciscans, i encara es fa notar durant la Guerra dels Segadors, quan la impressió d'un opuscle amb sis capítols de l'obra va servir per a denunciar la corrupció dels governants.⁶

Quins són els ingredients d'aquest èxit? Sens dubte l'obra oferia al lector en llengua vulgar coneixements sobre la naturalesa dels àngels i el seu culte que circulaven normalment en llatí, però també donava molts consells de comportament diari i, fins i tot, fórmules màgiques que servien per a conjurar les tempestes o per a expulsar el dimoni d'un posseït. I insistia en alguns dels punts forts del pensament eiximenià, com la corrupció dels curials (ara lligada a la influència del dimoni), la decadència del segle i l'adveniment d'un nou ordre en el govern del món. Precisament aquest darrer aspecte, relacionat amb la profecia d'Eiximenis sobre l'extinció de totes les cases reials europees, tret de la francesa —que li va ocasionar més d'un maldecap amb el *Dotzè del Crestià* (DC), que el rei Joan va fer esmenar—, reapareix d'una manera potser més subtil i ajuda a perfilar les afinitats d'Eiximenis amb els corrents més espiritualistes del seu orde.⁷ L'èxit prové, també, de la nova manera de fer que ja hem apuntat, d'un text potser menys encotillat, que perd sistematicitat però guanya frescor. Eiximenis havia trobat un procediment que l'acostava més i més als seus lectors ideals i que va continuar emprant en les seves obres posteriors.

2. Eiximenis i Pere d'Artés

Com hem vist, el *Llibre dels àngels* està dedicat a Pere d'Artés.⁸ Amb la redacció d'aquesta obra Eiximenis volia guiar la vocació espiritual que Artés sentia envers els àngels, en especial sant Miquel, i ampliar la seva formació teològica sobre els serveis dels àngels i les temptacions dels dimonis. Artés era

tenien veritables problemes per a escriure amb una ortografia coherent i que els devien representar un esforç tan gran que signen amb orgull els seus manuscrits en posar-hi el punt i final. Vegeu Martí (2020, en premsa).

6. Vegeu García (2002). Sobre els manuscrits d'Eiximenis en general, es pot consultar Puig *et al.* (2011) i també Puig (2015). Vegeu també la base de dades Eiximenis DB (<https://eiximenis.narpan.net>).

7. Vegeu Renedo (2005 i en premsa).

8. Eiximenis va dedicar també a Pere d'Artés la seva *Vida de Jesucrist* cap al 1404. Vegeu Guixeras i Martí (2015: 51–53).

mestre racional de Joan I, és a dir, cap de l'administració reial, i el trobem tot sovint actuant conjuntament amb Eiximenis a València a petició de la casa del rei. Artés representava, com Ramon Savall o altres membres destacats del poder a la Corona d'Aragó, el públic ideal que el menoret buscava: homes amb formació, pietosos i amb curiositat pels problemes teològics, però sense la voluntat maliciosa de polemitzar i discutir-ho tot, ans al contrari, plens de respecte envers els dogmes de l'Església. Eiximenis era per a aquests lectors, com era per als reis i reines de la Corona aragonesa, un guia que mostrava els coneixements teòrics necessaris per al bon cristià. Però no hem d'oblidar que les seves recomanacions tenen també un vessant pràctic important i que molts dels comportaments que prescriu en les seves obres no eren merament especulatius, sinó que devien tenir un impacte ben real per als seus lectors. És en aquesta línia d'edificació personal i de manual pràctic que Eiximenis va dedicar a Pere d'Artés aquest llibre sobre la «dignitat, regiment e ordinació, principat, servei e altea» dels àngels. De la influència d'Eiximenis en la vida diària, potser n'és una bona mostra el fet que el mateix any 1392 el Consell Municipal de València va ordenar esculpir a la seva sala, en el mateix centre de l'activitat pública local, «la figura de l'àngel tenint en guarda la dita ciutat per disposició divina e pregant per aquella». I cal afegir que consta que Pere d'Artés vivia, als primers anys del segle xv, a les «cambres dels àngels» del desaparegut Palau Reial de València.⁹

La relació entre Eiximenis i Pere d'Artés va ser de llarga durada, però encara espera un estudi de conjunt. De la documentació fins ara coneguda podem deduir que el primer testimoni que dona fe de la seva relació té a veure amb un encàrrec del rei Joan I el Nadal del 1390: Eiximenis, Pere d'Artés i Ramon Nebot havien de convèncer els creditors dels censos d'Albalat i Seguereny, llocs que eren propietat de Pero Maça de Linaça i que Constança d'Anglesola havia ajudat a mantenir, que fossin menys exigents.¹⁰

Un any més tard els tornem a documentar en relació amb un afer personal d'Eiximenis. El 17 de novembre de 1391 el rei Joan commina Pere d'Artés a aconsellar al menoret que deixi de fer vaticinis sobre la desaparició de les monarquies cristianes, tret de la francesa.¹¹ Els termes d'aquesta reprovació són poc clars. Que Eiximenis era aficionat a l'astronomia («s'entremet en l'art d'astronomia», com diu el rei) és cosa sabuda i reflectida en moltes de les seves obres (Martí, 2009 i 2012), com també que a vegades repetia pronòstics i profecies («prenostica»). El rei Joan es queixava amargament que Eiximenis hagués vaticinat que l'any 1400 «no haurà algun rey de cristians e'l món sinó tan solament rey de França, e que tots los realmes de cristians, saul aquell, seran comunes». El rei demana a Artés que suggereixi a Eiximenis d'abandonar aquesta mena de previsions («li digats que d'ací avant se abstenga de aytals paraules si no vol

9. Per a totes aquestes referències, vegeu més endavant l'apartat 8.

10. Riera (2010: 26-27, doc. 39-40).

11. Riera (2010: 27-30, doc. 41-44).

provocar nostra ira sobre si, car verament no y dariem paciència») i que, en cas que Eiximenis afirmi que ho pot demostrar a través de l'astronomia, «plaurà'ns [...] que venga a nós salvament e segura per ço que sapiam o'ns demostre les conclusions del judici que'n fa segons la dita art». Un mes després, el 12 de desembre, en una carta que malauradament s'ha perdut i de la qual va trame-re una còpia ara també perduda a Pere d'Artés, el rei es mostra satisfet de les explicacions d'Eiximenis (doc. 43). El rei afegeix que va escriure a Eiximenis advertint-lo severament, «per tal com vos amam e us aportam bon voler, axí com aquell que tenim per special servidor nostre», perquè «ens fou dit» que divulgava les prediccions, i ara ja «nós vos havem per excusat». En la carta el rei Joan confirma que el seu pare, el rei Pere el Cerimoniós, va tenir correspon-dència amb el cardenal d'Albana i amb Joan de Rocatalhada sobre el futur de la Casa d'Aragó, que ell mateix n'ha trobat els documents a l'arxiu reial i que també «maestre Cresques, que era stròlech de casa nostra e s'entenia molt en judiciis» es va pronunciar d'una manera semblant. Un mes després, la polèmica sembla assuaujada i Joan excusa Eiximenis d'acudir a la seva presència, i afegeix que sempre «que vós vullats venir a nós, o de present o per avant, a nós plau e lo havem per agradable».

Quatre anys més tard els tornem a trobar junts, acompanyats per Ramon des Soler, batlle general de València, en un afer relacionat amb la casa reial. El 22 de febrer de 1396 el rei els encomana que s'encarreguin d'aconseguir diners de la ciutat de València per a subvenir a les despeses del concili general que Benet XIII havia convocat i que s'havia de celebrar en terres del regne.¹² El 12 de març de 1396 Eiximenis envia al rei una carta informativa sobre el desenvolupament de l'afer on, entre altres qüestions, li recomana que alliberi Ramon des Soler, que havia empresonat durant una missatgeria («Per què us plàcia, seyor, que'l deliuretz de present, e fer n'etz vostres afers»).¹³ Un dia després, el 13 de març, Artés i Soler informen de les seves gestions valencianes i de com Eiximenis «dix moltes coses fort altes e excel·lents, en gran honor e servey vostre». El 22 d'abril Artés, Soler i Eiximenis signen conjuntament una carta on informen el rei de les males notícies sobre l'estat de l'afer del concili («al present la ciutat no faria ninguna ajuda [perquè no es fiaven que el papa veritablement vingués], mas si'l fet aquell actualment venia a perfecció, ladonchs la dita ciutat deliberaria sobre ço que fer hi deja en servey vostre».¹⁴

El 1397 els tornem a retrobar actuant en una missió encarregada per la reina Maria de Luna sobre una renda de cinc-cents sous anuals que Miquel

12. Riera (2010: 39-43, doc. 55-59).

13. Riera (2010: 40). En aquesta carta no deixa de sorprendre el to ferm d'Eiximenis només quatre anys després de la polèmica sobre les prediccions de les monarquies i sobre els governs comunals, a què acabem d'al·ludir: «[...] sien-vos a cor vostre notablas ciutatz e vilas, car a la fi aquestas vos han a traura del fanch e a mantenir vostro estament». També li aconsella que «la justicia del regna vos sia a cor, car en açò está la vostra prosperitat e la bona fama e la vostra salvació».

14. Riera (2010: 42).

Cardona havia promès al monestir de Portaceli.¹⁵ I, encara el 1404, un Eiximenis ja ancià participa al costat de Pere d'Artés com a conseller de la reina Maria en l'inici de les bandositats urbanes de València.¹⁶ Per altra banda, el 1397 la reina Maria encarrega a Pere d'Artés que intercedeixi davant de les autoritats valencianes per a subvenir a les despeses derivades de la vinguda d'Eiximenis a Barcelona per a rebre el rei Martí, procedent de Sicília.¹⁷ És una relació, doncs, de llarga durada i que convindria d'estudiar detalladament per tal de conèixer millor no només la figura d'Artés, sinó també l'encaix d'Eiximenis amb els mecanismes de poder del seu temps.

3. L'angelologia en les obres d'Eiximenis

Eiximenis havia tractat llargament d'angelologia en el *Segon del Crestià* (SC), on presentava una reflexió general sobre els tres temptadors principals (món, dimoni i carn) i les diverses estratègies per a superar-los, tot ajudant al perfeccionament ascètic de l'home en el seu camí cap a la salvació. L'estructura del *Segon* ha presentat més d'un maldecap als investigadors, que en general han estat d'acord que la disposició no era tan metòdica com en altres volums i que la divisió de les parts era poc clara. És cert que no té una estructura tan diàfana com els altres volums del *Crestià*, però una lectura pacient de l'obra permet de distingir un disseny més o menys detallat i precís que, molt esquemàticament i seguint la divisió aristotèlica d'Eiximenis, podríem dibuixar així:

- Introducció (cap. 1-6)
- Definició de *temptació* (cap. 7-13)
- CAUSA FINAL de les temptacions (cap. 21-40)
- CAUSA EFICIENT de les temptacions (cap. 41-203)
 - Déu (42)
 - Dimoni (cap. 43-148)
 - Home (cap. 149-181)
 - Món (cap. 182-203)
- Remeis generals contra les temptacions (cap. 204-228)
- CAUSA FORMAL de les temptacions (cap. 229-238)
- Conclusió (239)
- [CAUSA MATERIAL = pecats, als quals dedica el *Terç del Crestià*]

Es pot observar amb un simple cop d'ull que la desproporció entre les parts és evident i que els capítols dedicats al dimoni com a causa eficient (la part

15. Riera (2010: 48-19, doc. 70-71).

16. Riera (2010: 54-55, doc. 81).

17. Silleras (2001: 170, n. 35).

més interessant del volum) ocupen cent capítols, és a dir, una mica menys de la meitat del llibre.¹⁸ Eiximenis reprèn en el *Llibre dels àngels* molts dels temes que ja havia tractat en el *Segon* —ara en una versió resumida i simplificada— i els complementa amb nous materials. Sotmet les seves fonts escolàstiques, sobretot sant Bonaventura, a un treball de destil·lació molt eficaç per a acostar-les al seu públic de lectors llecs. Els procediments d'adaptació estan basats en una selecció dels passatges conceptualment menys difícils, en els quals mira de superar l'engavanyament de l'argumentació escolàstica i a vegades hi introdueix complements per a exemplificar la doctrina amb il·lustracions procedents d'*exempla*, de similituds, de proverbis, de citacions d'autors o de poetes, etcètera. Eiximenis amplia i extrema, doncs, la línia que ja havia seguit en el *Crestià* i converteix el text en un tractat pràctic i devocional desproveït al màxim d'aparat erudit. Per exemple, les llargues citacions llatines tan habituals en els volums del *Crestià* i que Eiximenis acompanya sempre amb una traducció al català, desapareixen quasi totalment en el *Llibre dels àngels*. És un nou estil que, amb modulacions, mantindrà en la seva obra catalana posterior als anys vuitanta i que l'acabarà convertint en un dels autors més llegits a la Corona d'Aragó del segle xv. Eiximenis, en definitiva, adapta les seves fonts per a acostar els àngels als laics no universitaris de finals del segle xiv i mira de construir un discurs assequible que eviti les arestes conceptuais i la complexitat de l'argumentació escolàstica. El procés de conversió, doncs, no és simple i requereix una explicació adaptada dels conceptes i, sobretot, la traducció de la terminologia i de l'argumentació a un llenguatge que sigui recognoscible per a un lector no universitari que es vol enfrontar amb idees i arguments d'una certa complexitat.

Tot i que, com hem vist, Eiximenis va canviar la manera de construir les seves obres, el *Llibre dels àngels* desplega continguts que ja havien estat previstos en l'esquema general del *Crestià* i que havien de formar part del vuitè volum, destinat a les virtuts de la Creació i el seu ordre.¹⁹ Per altra banda, molts dels temes de què tracta ara són també adaptacions de temes ja tractats en obres anteriors, com els capítols sobre les temptacions del diable del *Segon* (vegeu-ho més amunt) o el tractat sobre el mal i l'origen del pecat en els primers capítols del *Terc del Crestià* (TC).²⁰

Tot i que Eiximenis cita explícitament com a font principal del *Llibre dels àngels* la *Jerarquia angèlica* de Dionís Areopagita, autor siríac del segle vi que la tradició va convertir en deixeble de sant Pau, el que sabem dels seus mètodes de treball ens mostra que el cita a través dels fragments i les glosses que s'inclouen en manuals teològics universitaris de l'òrbita franciscana, com altrament calia esperar.²¹

18. Sobre l'estructura del *Segon*, vegeu Martí (en premsa).

19. Per a les citacions internes de les obres d'Eiximenis, vegeu Wittlin (2009).

20. El tractat del mal en general ocupa els primers setze capítols del *Terc del Crestià*.

21. Eiximenis ja adverteix sobre les dificultats d'aquesta matèria, per la seva especialització, en el *Dotzè del*

4. Els àngels custodis en la tradició cristiana

L'existència d'ésser tutelars no és una novetat del cristianisme, sinó una figura comuna a religions molt diferents, com ara el judaisme, l'islam i altres creences antigues. El judaisme primitiu va assolir un gran desenvolupament de la figura dels custodis, com es pot veure en diversos passatges de l'Antic Testament que van formar la base doctrinal del que desplegaren després el Nou Testament i els pares de l'Església. Els àngels actuen com a ministres («enviats») de Déu a 2Ma 3,25-28, 2Ma 10,29-31, 2Ma 11,6 i 2Ma 15,23-24.²² A Gn 18 destrueixen ciutats i guien Lot cap a la salvació.²³ A Ex 12-13 un àngel lidera les tropes jueves, i una mica més endavant (Ex 32,34) Déu diu explícitament a Moisès que un àngel li mostrarà el camí. En diversos passatges del llibre dels Salms se'ns presenten àngels custodis (Sl 91,10-11,²⁴ Sl 34,8²⁵ i Sl 35,5-6),²⁶

Crestia (DC, cap. 81; Eiximenis, 2005: 176): «Emperò, sots ço que la terça part de la dita diffinició tocha quant diu que ciutat és de moltes persones, sots aquell vocable de “persones” se comprenen hòmens, e fembres e infants, car tots aquests aytals són veres persones, com persona sia, segons los theòlechs, supòsit racional, e cascú dels damunt dits sia aytal. Nota, emperò, aquí que jatsia que los àngels sien persones e facen ensemps una noble ciutat, de la qual havem parlat en lo començament d'aquest libre, e la diffinició dada damunt de ciutat se puxa entendre e haver veritat d'aquella gloriosa e sobirana ciutat, emperò quant aquella és sobre tot nostre enteniment, e la sua congregació és infinita e los seus ornaments gloriosos són sobre nostra facultat, per tal de present no parlarem d'aquella fins al següent libre, qui és lo *Tietzè del Crestià*. Vegeu en aquest sentit l'esplèndid treball d'A. Hauf (1990: 151-184).

22. Les citacions bíbliques provenen de la *Bíblia catalana interconfessional*. «Se'ls va aparèixer un cavall magníficament guarnit i muntat per un cavaller terrible, que semblava que portés una armadura d'or. El cavall s'encabrità impetuosament i agità contra Heliodor les potes del davant. Van aparèixer encara dos joves d'una força impressionant i d'una bellesa excepcional, magníficament abillats. Drets un a cada banda d'Heliodor, no paraven d'assotar-lo i de donar-li cops. De sobte, Heliodor va caure a terra, envoltat d'una espessa tenebra. El van agafar i se'l van emportar en una llitera. Així, aquell home que estava a punt d'entrar a la sala del tresor amb gran acompanyament i amb tota la seva escorta, ara se l'enduien, incapaç de valer-se per ell mateix: tothom havia de reconèixer la sobirania de Déu» (2Ma 3,25-28). «En el moment més intens de la batalla, van aparèixer a la vista dels enemics cinc homes resplendents que venien del cel i muntaven uns cavalls amb brides d'or. Aquells homes es van posar al capdavant dels jueus. Dos d'ells es van col·locar a banda i banda del Macabeu protegint-lo amb les seves armes i fent-lo invulnerable. Disparaven llamps com fletxes contra els enemics, de manera que aquests, enlluernats i desconcertats, es dispersaren plens de confusió» (2Ma 10,29-31). «Quan el Macabeu i els seus van saber que Lísies assetjava les fortaleses del país, van convocar la gent i, tots plegats, suplicaren al Senyor amb plors i gemecs que enviés un àngel bo a salvar Israel. El Macabeu mateix fou el primer a prendre les armes i el primer a animar els altres a arriscar-se al seu costat a córrer en ajut dels germans. I tots a l'una s'hi van llançar enardits. No eren gaire lluny de Jerusalem, quan se'ls va aparèixer un cavaller vestit de blanc que els guiava, brandant les seves armes d'or» (2Ma 11, 6-8). «També ara, sobirà del cel, envia un àngel bo a semblar davant nostre el pànic i el terror. Amb el poder del teu braç, fereix aquesta gent que ha gosat injuriar-te i que ara ataca el teu poble sant» (2Ma 15,23-24).

23. Selecciono només un passatge de dos capítols plens de presència d'àngels: «El Senyor s'aparegué a Abraham a les Alzines de Mambré. Abraham seia a l'entrada de la tenda, quan la calor del dia era més forta, i va veure tres homes drets a prop d'ell. Tan bon punt els veié, correngué a trobar-los des de l'entrada de la tenda, es va prosternar fins a tocar a terra i digué: —Senyor, si m'has concedit el teu favor, et prego que no passis de llarg sense aturar-te aquí amb el teu servent. Permeteu que portin aigua per a rentar-vos els peus i reposeu a l'ombra d'aquest arbre. Entretant aniré a buscar alguna cosa per menjar, i refareu les forces abans de continuar el camí. És per això que heu passat prop del vostre servent. Ells li van respondre: —Fes tal com has dit» (Gn 18,1-5).

24. «No et passarà res de mal ni s'acostarà a casa teva cap desgràcia, perquè donarà ordre als seus àngels de guardar-te en tots els camins».

25. «Acampa l'àngel del Senyor entorn dels seus fidels i els allibera».

26. «Que siguin com la palla a mercè del vent i que els encalci l'àngel del Senyor. Que trobin fosc i re-

també a Job 33,23-26,²⁷ i la seva presència és especialment important al llibre de Tobies o Tobit.²⁸ Encara en altres passos s'explica que els àngels tenen cura de zones particulars, perquè s'hi parla, per exemple, de l'àngel «príncep» del regne de Pèrsia. Especialment a Dn 10,13-21, Miquel es presenta com un dels principals entre els àngels prínceps.²⁹

Al Nou Testament les referències als custodis es fan encara més precises: vegeu, per exemple, Mt 18,10,³⁰ el passatge de l'alliberament de Pere a Ac 12,6-17³¹ o el de la Carta als Hebreus que estableix la superioritat de Crist sobre els àngels (He 1,14).³²

Tot i aquest reguitzell de citacions escripturàries, cal precisar que a l'Antic Testament els àngels que parlen amb els homes o que els guien no corresponen

lliscós el camí i que l'àngel del Senyor els persegueixi».

27. «Però llavors a favor d'ell intervé un àngel, un entre els mil que ens ajuden i ensenyen el bon camí, i, compadint-se, diu a Déu: “No el facis baixar a la fossa, que li he trobat un rescat”. Llavors la seva carn recobra el vigor, retorna als anys de joventut. Prega a Déu i ell l'acull, entra davant seu amb cants de goig, ja que ara ell li torna a concedir el seu favor».

28. Rafael compareix veladament en el capítol 4 del llibre de Tobies i es revela explícitament en el capítol 12, verset 15: «Jo soc Rafael, un dels set àngels que entren i s'estan a la presència gloriosa del Senyor».

29. «L'àngel protector del regne de Pèrsia m'ho ha impedit durant vint-i-un dies, però Miquel, un dels àngels principals, ha vingut a ajudar-me. Jo estava retingut prop dels reis de Pèrsia, però ara he vingut per fer-te comprendre allò que succeirà al teu poble els darrers dies, perquè encara hi ha una visió referent a aquells dies. Mentre em parlava així, jo mirava a terra i callava. Però algú que tenia figura d'home em va tocar els llavis; llavors vaig dir a aquell que tenia davant: —Senyor meu, l'aparició m'ha trasbalsat i no tinc gens de força. Com podré jo, que soc un servent del meu senyor, parlar al meu senyor si des d'ara no em queden forces i fins em falta l'alè? Llavors aquell que tenia aspecte d'home em tocà de bell nou i em va reanimar. Em digué: —No tinguïs por, preferit de Déu. La pau sigui amb tu. Coratge, sigues fort! Mentre ell em parlava, vaig reprendre forces i vaig dir: —Que parli el meu senyor, ja que tu m'has confortat. Llavors el primer em va dir: —Saps per què he vingut? Ara jo me'n torno per combatre contra l'àngel de Pèrsia i, mentre seré fora, arribarà l'àngel de Grècia. Però jo t'anunciaré el que hi ha escrit en el llibre de la veritat. Contra aquells, tan sols n'hi ha un que em sostingui: és Miquel, el vostre àngel.»

30. «Mireu de no menysprear cap d'aquests petits, perquè us asseguro que en el cel els seus àngels veuen constantment cara a cara el meu Pare celestial.»

31. «La nit abans que Herodes anava a fer-lo comparèixer, Pere dormia entre dos soldats, lligat amb dues cadenes, i els sentinelles feien guàrdia davant la porta de la presó. Tot d'una es va presentar un àngel del Senyor i el calabós s'omplí de claror. L'àngel va tocar Pere al costat, el desvetllà i li va dir: —Aixeca't, de pressa! Llavors les cadenes li van caure de les mans, i l'àngel li digué: —Cenyeix-te i posa't les sandàlies. Pere ho va fer, i l'àngel afegí: —Posa't el mantell i segueix-me. Pere sortí a fora i el seguia, però no s'adonava que això que feia l'àngel era veritat; es pensava tenir una visió. Van passar la primera guàrdia i la segona i arribaren a la porta de ferro que dona a la ciutat. La porta s'obrí tota sola, i ells sortiren i continuaren carrer avall, i de sobte l'àngel el va deixar. Llavors Pere tornà en si i digué: —Ara veig realment que el Senyor ha enviat el seu àngel i m'ha alliberat de les mans d'Herodes i de tot allò que el poble dels jueus esperava que passés. Ja del tot conscient de la situació, Pere se'n va anar a casa de Maria, la mare de Joan, conegut amb el sobrenom de Marc. Allí hi havia molta gent reunida que pregava. Pere va trucar a la portalada, i una criada que es deia Rode anà a preguntar qui hi havia. Així que reconegué la veu de Pere, de tanta alegria, en comptes d'obrir la porta, va córrer cap dins a anunciar que Pere era fora al carrer. Els altres li van dir: —T'has tornat boja! Però ella insistia que era cert. Ells li digueren: —Deu ser el seu àngel. Mentrestant, Pere continuava trucant. Finalment obriren i, en veure'l, van quedar esbalaïts. Ell, amb la mà, els va fer senyal que callessin i els contà com el Senyor l'havia alliberat de la presó.»

32. «De quin dels àngels Déu ha dit mai: Seu a la meua dreta, mentre faig dels enemics l'escambell dels teus peus? Els àngels només són esperits que exerceixen un ministeri, enviats per a fer un servei als qui han d'heretar la salvació.»

ben bé a la figura d'un àngel custodi tal com l'ha entès la tradició cristiana. El primer tractament d'una certa profunditat sobre els custodis és d'Orígenes, el qual afirma la seva existència, però és poc precís a l'hora d'establir a qui, com i quan protegeixen els homes. Aquesta ambigüïtat és típica del tractament que en fan els pares: Joan Crisòstom i Jeroni defensen que tothom té un custodi, mentre que Basili i Ciril d'Alexandria només els atorguen als fidels cristians. En un altre ordre de coses, Jeroni i Basili afirmen que el pecat fa fugir els custodis,³³ i fins i tot sant Ambròs sosté que Déu retira el custodi als justos perquè puguin superar la temptació encara amb més glòria.

Ja a l'edat mitjana, la primera definició completa del custodi és a l'*Elucidari* d'Honorí d'Autun (ll. 2, cap. 31),³⁴ on es defensa que cada ànima rep un àngel custodi en el moment en què és introduïda al cos per a ajudar-la a exercir el bé i per a dur les seves pregàries a Déu. Albert el Gran (*Summa*, ll. 2, q. 36) i Tomàs d'Aquino (*Summa theologiae*, ll. 1, q. 113, art. 5) refuten, definitivament per a la tradició, la possibilitat que el custodi pugui abandonar el seu protegit. Un altre aspecte de la definició medieval té a veure amb quines jerarquies actuen sobre quines persones. Tot i que Tomàs d'Aquino presenta una certa cautela en aquest sentit, el franciscà Joan Duns Escot, glossant Dionís, afirma que els homes interaccionen amb àngels de totes les jerarquies (en una línia molt semblant a Dionís Cartoixà, a *Commentarium in Quattuor Libros Sententiarum*, ll. 2, *distinctio* [dist.] 10; vegeu nota 35).

Des de la seva presència a l'Antic Testament, doncs, la devoció envers els custodis ha estat tractada per diversos autors i de diverses maneres. El problema principal de la introducció d'un culte específic era la lluita contra el politeisme, que preocupava especialment els neoplatònics, sant Ambròs i sant Agustí, i la reserva sobre la necessitat d'una devoció específica es manté fins a Joan Damascè. La situació canvia radicalment amb l'obra de sant Bernat i els autors de la tradició benedictina (Godefrei d'Admont, Herbert de Losinga), molt relacionada amb el culte de sant Miquel, patró de moltes fundacions monàstiques i presència constant, en altres casos, als altars de les esglésies cenobials. Al breuari altmedieval hi trobem ja la festa dels àngels guardians entre les celebracions del 2 d'octubre (llicons 4-6). A banda de les reflexions més tècniques dels escolàstics, en l'estela de sant Bernat hi trobem també santa Gertrudis, santa Matilde i, sobretot, Joan Tauler i Ludolf el Cartoixà, el qual recull les idees devocionals relacionades amb els custodis en la seva *Vida de Jesucrist* (part 2, cap. 7).³⁵

33. És una afirmació que encara es manté en la *Glossa ordinaria* (Is 5,5 i Jer 51,9).

34. Vegeu *Patrologia latina*, vol. 172, col. 1154B.

35. En la mateixa línia es podrien situar Jean Gerson (*Sermo de Angelis*, cap. III, p. 1461) i, especialment, Dionís Cartoixà, en el seu comentari a la *Jerarquia celest* del Pseudo-Dionís, en el comentari a les *Sentències* del Llombard (ll. 2, *dist.* 2-11; *Opera*, v. 22) i en els set sermons sobre sant Miquel i tots els àngels (*Opera*, v. 32).

5. Els àngels custodis i el *Llibre dels àngels*

Quatre autors medievals van ajudar a expandir notablement el culte dels àngels custodis al segle XIII i Eiximenis en recull algunes idees i exemples. El més antic és Cesari de Heisterbach (1180-1240), el qual va dedicar dos llibres del *Dialogus Miraculorum* (c. 1223) a tractar qüestions angelològiques: el llibre cinquè està dedicat als dimonis i el llibre vuitè, als àngels i les visions que ens provoquen. En aquest darrer llibre es tracta amb una insistència especial l'assistència dels àngels als homes en moments de tribulació. Una mica després, Iacopo de Varazze (1230-1398) va escriure una de les obres més influents de la cultura universal: la *Legenda Aurea* (1255-1266). Entre molts capítols que el menoret va aprofitar al llarg de les seves obres, destaca especialment en relació amb el *Llibre dels àngels* el dedicat a sant Miquel (*Legenda Aurea*, cap. 141), del qual parlarem més endavant (vegeu l'apartat 7).

També a la segona meitat del segle XIII, Tomàs d'Aquino i Bonaventura da Bagnoregio van estendre el pensament escolàstic sobre angelologia i van aprofundir especialment la doctrina sobre els àngels custodis. En les qüestions i anàlisis que els dediquen, mantenen una línia paral·lela però matisada que marcarà per al futur les dues línies angelològiques principals: la tomista i la franciscanomística.³⁶

La doctrina de Tomàs es pot llegir fonamentalment en la *quaestio* 113 de la primera part de la *Summa theologiae*.³⁷ La presentació està dividida en vuit articles que cobreixen alguns dels aspectes més polèmics sobre els custodis i que, en general, segueix l'esquema que havia exposat de manera succinta Pere Llobard en les seves *Sentències*. Els aspectes més importants que es tracten en la *quaestio* són: 1) l'existència dels custodis, cosa a la qual Tomàs respon afirmativament assenyalant que la seva funció essencial és protegir els homes i conduir-los cap al bé; 2) la presència d'un custodi per a cada individu i si els custodis són exclusius, qüestió que és contestada negativament, ja que diu que diversos homes poden tenir diversos custodis, de la mateixa manera que diferents custodis poden tenir cura de diferents aspectes d'un sol home; 3) el fet que els custodis que es relacionen amb els homes pertanyin a la jerarquia més baixa depèn de cada cas, i sobretot de la mena i importància de la custòdia (hi ha custòdies que afecten col·lectius i custòdies que afecten individus); 4) tots els individus,

36. Un dels problemes principals de la reflexió sobre els àngels venia de la dificultat a l'hora d'establir la frontera entre les seves materialitat i immaterialitat, especialment en tractar-se d'un ésser creat. Ho resumeix molt bé Keck (2014: 156): «[...] whereas the sacraments were a visible sign of an invisible grace, angels were a sometimes-visible, sometimes-invisible sign of invisible grace».

37. El tema havia rebut un tractament detallat també en el llibre 2, *dist.* 11, *quaestio* 1, del *Comentari sobre les sentències de Pere Llobard*. La primera *quaestio* d'aquesta *distinctio* conté cinc articles que de manera general segueixen l'esquema de la *Summa*: 1) «Utrum angeli custodiant homines»; 2) «Utrum ad omnes ordines tertiae hierarchiae pertineat custodire homines»; 3) «Utrum omnibus hominibus deputentur Angeli ad custodiam»; 4) «Utrum Angelus quandoque relinquat hominem cui deputatur»; 5) «Utrum Angeli doleant de damnatione hominum quos custodiunt».

siguin de la religió que siguin i de la condició que siguin, tenen un custodi que els ajuda a millorar o, en tot cas, a no fer més mal; 5) la custòdia s'inicia en el moment del naixement i és probable que el custodi de la mare protegeixi el fetus durant l'embaràs; 6) la custòdia és permanent; 7) els custodis no reben cap efecte en l'ànim si els seus custodiats acaben pecant; 8) els àngels a vegades discrepen cordialment a causa de les custòdies.

Bonaventura tracta el tema àmpliament en diverses obres, però especialment en el *Comentari de les sentències de Pere Llombard*.³⁸ El tractament del franciscà s'assembla al de la tomística, però presenta algunes divergències, que comentarem breument pel que fa als custodis. La principal té a veure amb el moment d'assignació del custodi: per a Tomàs només té sentit en un ésser racional i, per tant, s'ha d'adquirir després del naixement (Tomàs, *In secundo libro sententiarum Petri Lombardi* [II Sent.], dist. 11, dubte 1); Bonaventura, però, considera que el custodi s'adquireix en el moment de la concepció per a evitar que el dimoni pugui fer mal al fetus. Per altra banda, el guardià no altera el lliure albir ni disminueix el mèrit dels sants i els custodis no poden salvar la humanitat però poden acompanyar els esforços dels individus. Ho fan per amor a Déu i per amor als homes: representen l'harmonia de la natura i la gràcia típica de l'escolasticisme del segle XIII. Coincideix amb Tomàs en el fet que els homes, encara que siguin dolents, no poden perdre el seu guardià, ni tan sols per excomunicació, i representen l'esperança eterna en la Salvació (Tomàs, II Sent., dist. 11, art. 2, q. 1).³⁹

Eiximenis explica els àngels custodis en el llibre quart, quan desenvolupa el paper dels àngels en relació amb els homes, especialment en els capítols 4,12-4,25.⁴⁰ En el primer d'aquests capítols (LA, 4,12) indica que alguns àngels tenen com a ofici «nostra guarda» i que sovint debaten entre ells per a acordar la millor manera de procedir. Ho exemplifica en el capítol següent (LA, 4,13):

38. Per al pensament angelològic de Bonaventura, vegeu Keck (2014). La presentació de Bonaventura sobre el tema en l'onzena *distincio* del segon llibre del *Comentari de les sentències* està dividit en un pròleg (dist. 1, «Quod singulae animae habent Angelum bonum ad custodiam, malum ad exercitium», i dist. 2, «Utrum angeli proficiant in merito et praemio usque ad iudicium») i dos articles. El primer duu com a títol «Circa Angelorum custodiam» i, al seu torn, conté tres qüestions: q. 1, «Utrum Angeli debuerint deputari ad custodiam hominis lapsi»; q. 2, «Utrum competens fuerit, Angelum deputari ad custodiam hominis conditi ante lapsum», i q. 3, «Utrum Christus habuerit Angelum custodem». El segon article, «De eis quae angelicae custodiae sunt annexa», es divideix a la vegada en tres qüestions: q. 1, «Utrum Angelus subtrahat ab homine custodiae beneficium propter obstinationem», que recull dotze efectes de la custòdia dels àngels (dist. 1, «Pro delictis increpare»; dist. 2, «A vinculis peccatore absolvere»; dist. 3, «Impedientia a bonum auferre»; dist. 4, «Daemones arcere»; dist. 5, «Docere»; dist. 6, «Secreta revelare»; dist. 7, «Consolari»; dist. 8, «In via Dei confortare»; dist. 9, «In via deducere et conducere»; dist. 10, «De ministerio Angelorum respectu hominorum»; dist. 11, «Tentationes mitigare»; dist. 12, «Orare et orationes deferre»; q. 2, «Utrum Angelo custodienti amplifictur gaudium ex beatificatione custoditi», i q. 3, «Utrum Angelus ex damnatione custoditi incurrat aliquod detrimentum».

39. De Bonaventura també conservem cinc sermons sobre àngels amb motiu de la festivitat del 29 de setembre. La varietat de funcions i de públics que esperen les obres de Bonaventura i la profunditat de la reflexió angelològica en l'entorn franciscà fan que «his works provide a rich source of insights into medieval devotional practices concerning angels» (Keck, 1998: 156).

40. Esmentem els capítols del LA especificant-ne el llibre o tractat i, a continuació, el capítol, separats per una coma; capítols 4,12-4,25 significa, doncs, llibre 4, capítols 12-25.

Bolina és afavorida per Déu perquè el seu custodi informava de les seves oracions i súpliques, i li lleva l'eixorquia i fa que el seu fill es torni savi i ella mori en santedat.

Eiximenis situa (*LA*, 4,14) els àngels a prop nostre a la terra perquè, tot i les seves capacitats i virtuts, no poden actuar a distància. En les misses matinals els custodis adoren plegats el cos de Crist i mentrestant deixen guàrdies perquè els dimonis no aprofitin la seva absència per a atacar les ànimes dels homes. Cada home té un àngel i el seu àngel només guarda uns pocs homes. Déu els va atorgar aquest ofici «en temps de llur victòria [...] e açò segons diverses graus e maneres [...] car a açò ajuden los majors, mijans e menors» i tot sovint «tenen consells e col·lacions sobre les prosperitats o adversitats que perceben que deuen venir a la comunitat, aquí deliberant per quina manera ne consultaran nostre senyor Déu, ne sots quins tèrmens, perquè sia abans inclinat a ells, e sia major profit del poble».

El capítol 4,15 és en realitat una glossa erudita, atribuïda a Orosi, sobre una qüestió que va provocar un debat escolàstic molt viu: la comunicació entre els àngels.⁴¹ Eiximenis precisa que: 1) quan Déu toca directament el cor de l'home sense la intervenció d'un àngel mitjancer, això s'anomena *parlament*; 2) Déu parla amb els homes de dues maneres, o bé a través d'un àngel que s'apareix en forma corporal («parlen Déu e l'àngel»), o bé influint en el pensament per inducció (amb imatges i somnis) o impel·lint el cor dels homes a fer o a dir alguna cosa, i això és «parlar de Déu»; 3) si l'àngel parla per si mateix o parla en nom de Déu, se l'ha d'adorar, però a vegades quan parla només per si mateix no cal adorar-lo i l'home s'ha de limitar a obeir-lo; 4) a vegades un àngel major tramet un àngel menor; 5) el diable no és mai missatger de Déu perquè només el mou fer mal i perjudicar els homes.

El tractament principal de la matèria dels custodis es pot llegir en els capítols 16–25 d'aquest llibre quart. El primer aspecte tractat és per què Déu atorga un àngel custodi als homes si en realitat tindrien més mèrit superant ells mateixos les temptacions del dimoni usant el franc arbitri. La resposta a aquesta pregunta es desglossa en diversos punts. Els homes tenen àngels custodis: 1) per a mostrar la magnificència i la caritat divines, ja que els custodis serveixen a la vegada Déu i els homes; 2) per a confondre la malícia del dimoni, al qual vencen tant els àngels com els homes; 3) per a mostrar la saviesa divina, fent servir intermediaris entre Ell i els homes; 4) per a mostrar la pietat divina, salvant els homes de les persuasions del diable a través de la custòdia angelical. Certament, l'home tindria un gran mèrit enfrontant-se sol a les temptacions i al pecat, però sempre estaria en gran perill per la maldat i l'astúcia del diable. Ara bé, l'àngel fa aquest acompanyament per servei, no pas per servitud. I, per altra banda, Déu vol que compartim la nostra defensa amb els àngels per tal d'exaltar la bellesa de la seva creació.

41. Sobre aquesta qüestió, vegeu Faes de Mottoni (1987) i Suárez-Nani (2017).

El capítol següent (*LA*, 4,17) es pregunta sobre l'existència de custòdia abans del pecat original. Eiximenis afirma que la custòdia és anterior per les raons següents: *a)* el dimoni ja tenia intenció de damnar l'home i era més fort i savi que ell; *b)* el dimoni temptava contínuament Adam i Eva; *c)* l'àngel també té com a ofici ajudar-nos a fer el bé. Els àngels no necessiten custòdia perquè la malícia del dimoni no es pot girar contra els àngels en si mateixos, ja que estan confirmats per la gràcia després d'haver superat la primera temptació i, per tant, ni són temptats ni hi guanyarien res. De la mateixa manera, Jesucrist tampoc no necessitava la custòdia dels àngels, ja que el dimoni no podia enganyar la seva naturalesa i el seu poder, entre altres coses perquè els àngels i els dimonis estan sotmesos a l'activitat de la Trinitat. Així doncs, Crist tenia una cohort angèlica per a servir-lo, parlava amb els àngels i els informava, i es consolava amb ells sobre les imperfeccions dels apòstols. El dimoni es pensava que la cohort angèlica de Crist la conformaven àngels custodis (en realitat, eren servents) i per això va tenir com a impugnador un dels pitjors dimonis, que li feia les pitjors temptacions. Les proves, però, a les quals se sotmetia Crist eren només exteriors i tenien com a objectiu donar un bon exemple de comportament al món davant l'adversitat. En un ordre de coses semblant (*LA*, 4,18), la Mare de Déu tingué un àngel de la guarda d'alta jerarquia, d'acord amb la seva alta condició, i després del naixement de Crist sempre l'acompanyava un gran estol d'àngels. Pel paper que havia de tenir en el disseny de la salvació, la Mare de Déu vencé algunes de les pitjors temptacions, figurades en les Escriptures per les dotze dones santes. Els homes tenen igualment una custòdia adequada al seu nivell i per aquesta raó els pecats que cometen els privilegiats són encara més greus.

Tothom, sense distincions, té una custòdia angelical mentre és viu (*LA*, 4,19): també en tenen els homes condemnats sense remissió i en tindrà l'Anticrist, perquè a través d'aquests àngels Déu impedeix que puguin fer tant de mal com voldrien. La custòdia ajuda a evitar el mal, però també a fer el bé, i si l'home no hagués caigut en el pecat original, tindria custòdia igualment per a ajudar-lo a conduir-se en les coses altes. Els nens (nats o no) tenen una custòdia angèlica perquè el dimoni no els pugui matar o no pugui danyar mentre són als ventres de les seves mares. De fet, si el dimoni intenta matar-los, els infants guanyen en la inclinació cap al bé. La nostra custòdia només permet la temptació del dimoni quan la providència de Jesucrist ho vol, i les pitjors temptacions solen ser per a castigar precisament els qui han servit i reverenciat el maligne en aquesta vida.

Passant de la custòdia individual a la custòdia col·lectiva, Eiximenis (*LA*, 4,20) ens recorda que, d'acord amb les Escriptures, des de l'Èxode els jueus van tenir la custòdia especial de sant Miquel, el qual els va guiar i protegir durant dos mil anys fins a la mort de Crist. Després de la mort del Redemptor van perdre la custòdia col·lectiva de l'arcàngel, però han conservat la custòdia ordinària individual, com tots els homes. Després de l'Encarnació, sant Miquel

es va convertir en príncep de l'Església i va rebre l'encàrrec de conduir les ànimes dels morts i custodiar especialment el regne de Nàpols i el mont Gargano. Tal com passa amb els jueus, els infidels no perden la seva custòdia (*LA*, 4,21), però la intensitat de la protecció és menor i poden enfonsar-se més i més en els seus vicis i pecats, tot i que el seu custodi sol impedir que acabin caient en mals massa grans. L'únic moment en què els homes dolents perden la custòdia és quan, en el Judici, la seva ànima s'acomia de l'àngel de la guarda i és lliurada als dimonis perquè la turmentin.

Els àngels no senten canvis en el seu ànim en relació amb el comportament dels seus protegits (*LA*, 4,22). Eiximenis especifica que el goig essencial, que és fonamental, no creix ni minva si l'ànima de l'home que guarda se salva, ni tampoc si es condemna, perquè ni és per negligència seva ni Déu ho té en compte. Els altres goigs (accidentals) poden créixer, decreïxer i marxar durant un temps. En aquest sentit, quan les Escripures descriuen els àngels plorant, estem davant d'una figura retòrica que simbolitza metafòricament la tristesa que provoca la condemna d'una criatura de Déu. Els custodis, quan perden una ànima, passen a tenir cura de l'ànima d'un altre home i només saben si el seu protegit se salvarà o no en el moment de la mort. Faci el que faci el seu protegit, però, no deixen mai de tenir cura de la seva ànima davant de les temptacions i miren d'inclinar-lo cap al bé per tal que la seva condemna sigui més lleugera.

Eiximenis s'interroga, al final dels capítols que dedica específicament als custodis, usant com a autoritat les afirmacions d'un Hug sense especificar, sobre quines jerarquies s'impliquen en aquest servei als homes. A continuació (*LA*, 4,23) assenyala que: 1) els custodis pertanyen generalment a la tercera jerarquia, és a dir, a la inferior; 2) cada àngel només guarda una ànima i, per tant, hi ha tants àngels en aquesta jerarquia com homes naixeran fins a la fi dels temps; 3) els àngels que custodien una regió o un país i, per tant, tenen una responsabilitat més gran, pertanyen a jerarquies més altes; 4) per contra, els dimonis no tenen assignada una sola ànima per a turmentar, sinó que a vegades molts dimonis, procedents de diferents jerarquies, ataquen simultàniament una sola ànima per a contrarestar l'immens valor dels àngels custodis o el vigor i la persistència dels homes remarcables que resisteixen les temptacions sense defallir.

A vegades (*LA*, 4,24) els àngels tenen enfrontaments dialèctics a causa de les custòdies, però són sempre discussions piadoses que desapareixen per sempre un cop Déu ha resolt la qüestió. Aquest grup de capítols es tanca (*LA*, 4,25) amb l'afirmació que el dimoni procura continuament que el nostre àngel de la guarda s'allunyi de nosaltres a causa dels nostres pecats per tal de poder temptar-lo amb tota la seva força. Altres vegades l'àngel fa creure al diable que té permís per a temptar l'home, però quan aquest es pensa que està a punt d'aconseguir-ho, l'escarneix i li ho impedeix.

6. Sant Miquel en el *Llibre dels àngels*

L'últim tractat del *Llibre dels àngels* està dedicat a presentar l'«honorable president» dels àngels, és a dir, sant Miquel. És evident, per contrast amb la resta de l'obra, que el detall amb el qual Eiximenis explica les dignitats i els oficis de l'arcàngel assenyala aquest tractat com el més important de l'obra en la intenció del menoret. Des d'aquest punt de vista, els quatre tractats anteriors presenten aspectes generals de les natures i condicions dels àngels i ara, en arribar al final, es presenta monogràficament la figura de sant Miquel i s'al·ludeix sovint a aspectes dels tractats anteriors. És com si la resta del *Llibre dels àngels* fos prope-dèutica per a arribar al darrer tractat.⁴² Com passa en general amb altres aspectes de l'angelologia, Eiximenis destaca des del principi la dificultat del tema perquè:

[...] no basta nostra mortal intel·ligència a explicar la altea, glòria e honor del seu principat e regiment, ne l'orde que ell dóna a les osts, e negocis e consells e juýs e leys e ordinacions e revelacions, promissions, punicions e processos e altres innumerables actes que lo nostre Creador obra per aquest gloriós príncep totjorn en cel o en terra o en l'abís, axí com plau a la magnificència del seu eternal consell, magestat, imperi, volentat e regne (*LA*, 5,1; Eiximenis, 1983: 41).

Tot i la importància que té en el *Llibre dels àngels*, la presència de sant Miquel a la resta d'obres de Francesc Eiximenis és limitada. En les poques ocasions en què compareix citat explícitament, normalment és com a missatger diví, com ara en el capítol 59 de *Lo libre de les dones*,⁴³ altres vegades, en relació amb

42. En el *DC* (cap. 153; Eiximenis, 2005: 331) s'apunta que el segon grau de senyoria és l'angelical, després de la senyoria de Déu. Aquesta senyoria dels àngels, «segons que posà Dionís, *De angelical jerarchia*, està en los següents actes, ço és en porgar lo súbdit de ignorància, en il·luminar-lo de contrària intel·ligència, e ordonar d'aquell segons consultació de la divina presidència. E segons açò entre los àngels ha presidències, e principats e senyories, les quals se estenen fins als hòmens, als quals, ultra los dits actes, per rahó de llur presidència, exeguenen benefici de custòdia contínua e a d'altres moltes gràcies, segons que lo dit doctor ensenyà en lo dit libre».

43. «Esdevench-se que lo dit ciotadà fo pres e catiu en Granada, e comprà'l un moro qui en Sibília havia sufferts per ell grans enugs e grans minves. E lo dit moro comprà'l més per fer-ne vengança que per altra cosa e, comprant-lo, estech request que'l donàs a redempció. E'l moro respòs que no'l daria per tot lo regne de Castella, ne per tot lo món, car ell sabia a què l'avia mester. | E de present feu-li dins casa sua un terrible càrçer, on lo posà carreguat de ferres, en pa e en aygua, sens lit negú, e tot jorn li feya dar trenta grans açots fins que fos axí mort. E com lo dit catiu agués gran devoció en madona sancta Maria, reclamava-la tots jorns ab tota aquella devoció que podia. | E a cap de sis mesos, cant l'om era ja quax mort, aparech-li sent Miquel dient-li que lla gloriosa mare de Déu l'i enviava per dir-li lo gran peccat que fet havia en la crueltat que havia ensenyada a ssa muyller, e que aquell peccat l'avia aportat a aquella pena. E com davant la magestat de Déu fos determenat que hom cruel no fos exoït en ses oracions, ans li fos fet juý sens misericòrdia, axí com deya sent Jacme en la sua Canònica, per tal ell, qui tanta crueltat havia feta que a tanta misèria havia morta sa muller, e a pigor que si fos tost morta, per tal ell li disia que madona sancta Maria no'l volia sol hoïr. Mas que ell li ensenyaria sa muyller en quin estament era, e si la muyller volia ab esforços preguar madona santa Maria que preguàs per ell, que ella lavors lo'n preguaria, no per amor d'ell, mas per amor d'ella, e no en altra manera. E soptosament l'om fon pres en sperit, arrapat alt al cel, e viu la muyller en gran glòria entre los àngels de Déu, car era estada dona fort piadosa e gran oracionera, e de moltes bones costumes dotada, sinó que havia lo dit peccat haüt ab si per alcun temps» (*LD*, cap. 59; Eiximenis, 1981: 97-98).

els sants i els patriarques (DC, cap. 122⁴⁴ i 711,⁴⁵ i TC, cap. 868⁴⁶); altres, encara, en el moment d'acompanyar un elegit al cel després de la mort (*Pastorale*, cap. 4)⁴⁷ o en el moment de pesar les ànimes dels difunts (DC, cap. 743);⁴⁸ o

44. «De infinits mals hòmens legim que són estats sants e virtuosos per mèrits d'aquells sants qui pregaven per ells. E sobiranament aproven los pares passats que deu l'om qui vol ésser virtuós haver especial devoció en la passió del Salvador, axí com en la font de tot nostre refugí; e après en la Mare de Déu, advocada nostra, qui és mare de tota virtut; après en monsenyer sent Miquel e en tots los sants àngels; après en los sants apòstols e màrtirs, e en tota la cort celestial, qui per excel·lència és dita cort de virtut» (DC, cap. 122; Eiximenis, 2005: 264).

45. «E si negun aytal ha a soferir pena ne mort, deu pensar que, portant-la pacientment, que merex molt emvers Déu, e que més li val morir a mort vergonyosa e bé regonegada que viure en mala vida, e tostemps créixer sos peccats e provocar Déu contra si matex més e més. E que faça a Déus gràcies qui per aquesta via l'à volgut posar en via de salvació e lunyar de dampnació. E deu lavòs girar tot si matex implorant la misericòrdia de Déu, per la sanch del Redemptor, que Ell li vulla perdonar sos mals passats e li don vera penitència e'l faça bé morir. Deu encara invocar la sagrada Mare de gràcia, madona santa Maria, e los sants de paradís, e en especial lo sant àngel qui'l guarda, e majorment monsenyer sent Miquel, suplicant a tots que vullen pregar al fill de Déu que Ell salve la sua ànima per sa gran pietat» (DC, cap. 711; Eiximenis, 1987: 84).

46. «Quartament appar que no sia legut malair, ans sia fort vedat en quant los sants esquivaven açò fort. Specialment recompta Judes en la sua *Canònica* dient que com monsenyer sent Miquel archàngel contesés ab lo diable sobre lo cors de Moysès volent-lo amagar perquè los juheus no l'adorassen e'l diable lo volgués publicar per tal que l'adorassen, ja per esta tanta malícia del diable monsenyer sent Miquel no'l gosà malaïr, mas dix-li: *Imperet te Deus*. Ço és Nostre Senyor enseny sobre tu la sua senyoria vedant-te d'aytal mal a fer com fer vols. Et diu aquí la glosa axí: Si l'àngel sent Miquel per tan justa cosa com aquella no'l gosà malaïr, quant més és vedat a tota creatura no malaïr a altra. L'àngel damunt dit, diu aquí la glosa, jatsia veja en lo demoni peccat qui merex ésser malaït, emperò cant ell ha considerada la natura, qui és bona e per Déu feta, per tal no'l vol malair. *Eclesiasticus xxii* havem: *Dum maledicít impius diabolum, maledicít ipse animam suam*. E vol dir que qui maleax lo diable, qui és bo en natura, jatsia que sia mal per peccat, aytal malaex a la sua ànima procurant-se peccat. Semblant fet a aquell qui dit és damunt de sent Miquel trobaràs, *Zacharie iii*, de hun gran sacerdot e del diable qui li stava al costat, car l'àngel dix al diable axí: —Lo meu Senyor te vulla vedar de fer mal. E no li dix neguna maledicció. Diu sent Gregori: Si de tota paraula ociosa no's cové retre raó al juhí de Déu, segons que lo Salvador dix, donchs quant més la retrem de peccat de maledicció com sia de molt pijor mal que neguna paraula simplement ociosa» (TC, cap. 868).

47. «Ideo successor eius Calopodius altissime emendavit defectus Dorotei, faciens dici officium diuinum deuotissime, et ecclesiam expurgando ab omni turpi facinore et propterea gloriosissime finiuit dies suos, dicens sic circumstantibus eum in fine: Quia Deums meum totis uiribus coli feci et honorari maxime per diuinum officium in choro et honorem mihi possibilem sedi sacre et templo Dei exhibui, missus est mihi a Christo princeps gloriosissimus Michael cum grandi multitudine angelorum, qui cum honore premaximo habet inde me modo deferre in celum. Ideo rogo uos omnes, quantum possum, filii mei, ut Deum meum specialiter in officio diuino, quantum ualeritis, honoretis in choro, et templum reueramini pro uiribus, scientes quo dista sunt Deo multum accepta et grandi remuneratione digna; «Per això el seu successor, Calopodi, va corregir amb fortaleza els defectes de Doroteu fent que l'ofici diví es recités amb devoció i purificant l'església de qualsevol acció vergonyosa i per aquesta raó va acabar els seus dies molt gloriosament, parlant així als que l'acompanyaven en la seva fi: «Com que he fet tenir cura del meu Déu amb totes les meves forces i honorar-lo principalment a través de l'ofici diví al cor i he mostrat el respecte possible per part meua a la meua seu sagrada i al temple de Déu, em fou enviat per Crist el gloriosíssim príncep Miquel amb gran multitud d'àngels que amb el més alt honor havia de conduir-me d'aquí al cel. Per això us demano a tots, fills meus, que reverenceu, tant com sigueu capaços, el meu Déu, especialment a l'ofici diví, l'honoreu al cor i respecteu al temple amb totes les forces, conscients de que aquestes coses són molt agradables a Déu i dignes de gran recompensa» (*Pastorale*, cap. 4; Eiximenis, 1994: 6; cito la traducció del llatí feta per Montserrat Martínez Checa [1994: 218-219]).

48. «Deu, encara, pensar lo bon alguatzir qui és en son càrrec e en son poder malvat e scelerat; e, jatsia que sobre aytais se deja més carregar que sobre altres, e ab sana consciència puxa e deja fer que d'aytais sia feyta gran e larga execució, emperò no los deu de tots puns negar pietat ne humanitat ne caritat, ans primerament los deu, e per si e per altres, indoir a Déu e a aver dolor de lurs crims e a aver bona paciència en lurs treballs e punicions, e aver gran esperança en la misericòrdia de Déu; e fer-los consellar e indoir-los a desijar los altres sagraments ecclesiàstichs, e de perdonar a tota creatura a qui mal vullen de bon cor, per tal que Déus los perdó, e a satisfer tot ço que degen. E ls deu, en la execució de les penes, ensenyar tot aquell temperament e relevació de tot agreujament de penes que fex puxa. E, après, en la mort los deu confortar, o aver confessor o altres perssones qui ls conforten e ls induesquen

com a perseguidor dels mals cristians (DC, cap. 817).⁴⁹ En altres casos Eiximenis el cita en llistes de sants (SC, cap. 75)⁵⁰ o, quan cita la *Legenda Aurea*, com a model de contes i exemples edificants (SC, cap. 93).⁵¹

Per altra banda, a l'*Ars praedicandi populo* (APP), en un dels exemples sobre com s'ha de desplegar un *thema* de sermó a partir de preguntes bàsiques, posa un exemple de les activitats de sant Miquel: «[...] la novena manera és quan es presenta el tema com la solució de diverses preguntes fetes al predicador. Per exemple, si algú hagués de predicar sobre sant Miquel i agafés com a tema el versicle “Miquel i els seus àngels” (Ap 12,7), aleshores podria formular una sèrie de preguntes per a resoldre grans dubtes, preguntes com ara: qui va vèncer Lluçifer i els seus aliats?, qui va dirigir la Sinagoga i la seva subtilesa?, per qui va ser consolat Crist amb gran pietat durant la seva passió?, qui és el defensor i el representant de les ànimes davant de la majestat de Déu? La resposta a totes aquestes qüestions i dubtes es troba en el tema escollit: “Miquel i els seus àngels”».⁵²

En el *Llibre dels àngels* —fora del tractat cinquè, que veurem més tard— la presència de sant Miquel sovinteja. En el tractat primer, en presentar els aspectes relacionats amb l'ontologia i l'epistemologia angèliques, s'esmenten en primer

a aver gran esperança de la misericòrdia de Déu e de la passió, e de la sanch e dels mèrits preciosos del nostre Redemptor. E que facen a Déu gràcies, qui'ls fa fer mort regoneguda, e que a la li comanen lur ànima a Déu, e que supliquen als sans àngels qui li ajuden, especialment monsenyer sent Miquel archàngel, patró de les ànimes, e al sant àngel qui'ls guarda, qui és aquí present, que ell li vulla ajudar pregant a Déu per ell en aquell pas. Els induesquen a senyar-se en aquell punt si poden, o que demanen que altre los seny, e que leven los ulls al cel dient: *In manus tuas, Domine, comendo spiritum meum; redemisti me, Domine, Deus veritatis*. Jesús, Jesús, Jesús, salva'm per mèrits de la tua santa passió. E, demanat ja perdó a tothom, vajan al viatge de Déu» (DC, cap. 743; Eiximenis, 1987: 156).

49. «An, encara, los vells la segona bona condició, e és que són piadosos, car per les passions que ells soferren saben què és mal e an-ne als altres major compassió. E per tal deya Lotuius, escrivent a Tripoldio, *regi Armenorum*, que a tots los reys faria mester que ans que regissen que aguessen sentides totes dolors e vistes totes misèries, e guardades e vistes a ull totes malvestats e falsies, per tal que sabés aver compassió d'aquells qui aytals coses soferren e n'enconen a lur juý. Per aquesta raó diu sent Pau, *ad Ebreos*: Volc nostre senyor Déus, lo pare, que lo seu fill gloriós sostingués en la carn tantes dolors e misèries com fèu, per tal que agués major compassió de nostres misèries e afany. Diu Cassianus, *in epistola ad Faventinum*, que vell cruel e jove rebel e hom infel cascun porta ja clar senyal que serà per Déu condemnat en la mort, e ad en vida aïrat e perseguit per l'àngel sent Miquel, qui, per son ofici, tol a aytalls ço que desigen, e puy los tol lo cel» (DC, cap. 817; Eiximenis, 1987: 327).

50. «Donchs tostamps ajes per ley general en aytals visions, per bé que't sia vijares que t'apparegua sent Pere e sent Pau e sent Miquel o encara Jhesucrist, que jamás no y creegues sinó ab gran provisió e deliberació e ab gran maturitat. E fas-te cert que si axí u fas, que no hauràs sovín aytals visions, car lo dyable guarda quant les fa a negun que l'om sia inclinat a creura tost aytals coses o que sia afectat a açò que ell mi promet en la visió aquella o inclinat a haver aytals visions. E si res d'açò no y veu, jamás no temptaria negun per esta via» (SC, cap. 75).

51. «E nota açí que totes aquestes coses se feyen a eximpli e a doctrina nostra. E d'açò veuràs moltz eximplis en les vidas dels sants passats, specialment en la *Translació de sent Stheva* e en la *Inventio de sent Miquel*, e en la festa de sent Felicis e Audacti, e en altres lochs molts» (SC, cap. 93).

52. «Nonus modus est per thematis solutionem, unde cum thema adducitur tanquam soluens plura dubia proposita, uerbi gratia: ponatur quod aliquis habeat predicare de sancto Michael et ponas pro themate: *Michael et angeli eius*; et proponas similiter plura dubia sicut dubium est ualde grande: Quis uicit Luciferum et eius societatem? Secundus, quis dixerit Sinagogam et eius sagacitatem? Tercio, quis Christum consolatus est in passione per grandem pietatem? Quarto, quis sit animarum susceptor et representans ad Dei maiestatem? Ad istas omnes questiones et dubia soluit thema et dicit: *Michael et angeli eius*. Et sic conclusio declarat quomodo Michael et angeli eius fecerunt illa quatuor. Quibus dictis concludit sic: *Michael et angeli eius*» (APP, 3,5,7,9; Martí de Barcelona, 1936: 335-336). Cito la traducció catalana de X. Renedo (2009: 59).

lloc (LA, 1,17) els pocs àngels dels quals la tradició bíblica transmet els noms i se n'analitza l'etimologia. El primer de la llista és sant Miquel: «Lo primer és Miquel, qui és interpretat *quis ut Deus*, e és de l'orde dels principats, del qual havem a parlar davall llargament». En el capítol següent s'explica que Miquel va tenir un paper important al principi dels temps, durant la primera temptació, és a dir, la dels àngels. En realitat el passatge també detalla les diferències entre els àngels i remarca per què alguns tenen responsabilitats i dignitats més grans que les d'altres. Miquel, com Llucifer, pertanyien a l'elit dels àngels, però Llucifer es va deixar vèncer per la supèrbia i es va voler igualar amb Déu, mentre que Miquel es va mantenir fidel a aquest i, com a igual, va procedir a expulsar Llucifer del cel:

E d'aquests dos órdenes ve lo terç, qui és en execució dels manaments qui ixen de la majestat de nostre senyor Déu e de les revelacions qui passen per los órdenes mijans fins als derrers. E aquests manaments e revelacions així devallants d'un orde a altre per grau, per força requer orde de major dignitat a menor e de presidència d'aquell qui mana a aquell qui és manat, així com llegim d'aquell Llucifer, que fo posat en la major dignitat natural que los altres sots ell, e de sent Miquel, a qui és atribuïda l'execució de l'expulsió dels diables del cel així com a príncep dels àngels (LA, 1,18).

Los altres, pus madurament proceents en tot bé glorificaren nostre senyor Déu, qui tant volia lo món exalçar que criatura pujàs en la sua altea, posants ab tan gran reverència e temor tot l'àls, ne qui aquella criatura seria en la sua justa disposició. E així formant-se en aquest sant propòsit, tantost foren conformats en gràcia e veeren la sua essència divinal, e foren benuirats e gloriosos axí com ara són. E de present manà nostre senyor Déu a sent Miquel (qui ja era príncep en l'orde dels principats) que gitàs de paradís la terça part dels àngels, ço és aquells qui havien consentit a Llucifer en la sua irreverència e presumpció e oï contra Ell. E aquell, ab la multitut dels àngels del seu principat, gità de paradís Llucifer e posà'l en infern pregon ab tots los altres àngels prínceps que havien consentit ab ell en la sua folla desconeixença. E aquí són e seran totstemps en molta pena e turment. E après gità los altres menors en aquest aire sobre nós, per donar-los sobre nós lloc e avinentesa de temptar-nos. Aquí emperò no són turmentats per foc, mas per molta enveja e desplaer que han quan veen lo cel d'on són caiguts e veen a nós llassús pujar e ocupar lo lloc d'on ells són caiguts. E així estaran fins a la fi del món; e après lo juí general seran perpetuament tancats en infern ab llur mal príncep (LA, 4,1; Eiximenis, 2003: 41-42).

En altres ocasions es recorda, també, el paper fonamental de Miquel en el moment de la mort dels homes:

D'aquest orde és lo gloriós prelat celestial monsenyer sent Miquel, per nostre senyor Déu fet príncep de les nostres ànimes e en gran honor posat en la sua santa

Esgleia e a tostemps tengut en especial grau e reverència, segons que davall havem a tractar llargament (LA, 2,8).

Los referendaris són especials oficis d'alguns qui a nostre Senyor oferén e representen ço que per los jusans és presentat e ofert de part dels hòmens baix. No que nostre Senyor ja no sabés tot ço que ells dien, mas plau a la sua altea que aitals actes se facen dels menors, passant per los mitjans, fins als pus alts, e d'aquí a nostre senyor Déu. Semblants són les altes gràcies a nostre senyor Déu. Sent Miquel, així mateix, com havem a veure en lo següent tractat d'aquest libre, ha especial ofici sobre l'ordinació de les ànimes qui ixen d'esta vida (LA, 4,4; Eiximenis, 2003: 49).

Un altre dels aspectes fonamentals de sant Miquel és la custòdia de comunitats. En el passat, va acompanyar el poble d'Israel i va intercedir a favor seu diverses vegades:

Segonament, car de fet llegim *Jude, primo*, que hac gran contesa entre sent Miquel e lo dimoni sobre lo cors de Moisès, car lo diable lo volia manifestar al poble d'Israel perquè l'adoràs e sent Miquel lo volia amagar per tal que lo dit poble no hi peccàs (LA, 2,11).

Josef, en lo seu libre apellat *De Judaico bello*, sí diu que ans que Tit Vespasià faés la venjança de la preciosa mort de Jesucrist, que en lo temple de Déu foren oïdes veus d'àngels cridant: «Partiam-nos d'aquesta endiablada nació e poble qui lo seu Senyor ha mort, e ara mata e persegueix los seus deixebles». Ne es vol tornar a Déu per neguns senyals ne meravelles que oja ne veja. Per aquesta aparició foren alguns moguts a dir que los jueus no han la custòdia angelical de llavors ençà. Als quals dient los sants doctors que los jueus han la dita custòdia així ara com dabans.

És ver que, ultra la dita custòdia, los era assignat sent Miquel (així com lo test e les gloses ho innuexen *Danielis* xii), lo qual era llur patró, ab gran multitud d'àngels qui el segueixen, així com a assenyalat príncep en lo cel, així com davall havem a dir. Aquest los trasc d'Egipte e els passà per la mar Roja e els donà la llei en lo munt de Sinai en persona de Déu. E els mes en possessió de la terra de promessió e els governà passats dos milia anys, e açò per especial amor que nostre senyor Déu hac a llurs pares e al poble aquell. Emperò de llavors ençà aquesta governació e príncep e companya sua los és tot tolt, e sent Miquel és fet príncep gran en la Esgleia crestiana e li és dat ofici general aquí de reebre les ànimes en la mort, en la manera que havem a dir en lo darrer tractat d'aquest llibre. No-res-menys li és comanada guàrdia general en lo regne de Nàpols en lo munt de Gargà, segons que la història apella de la sua *Invençió* e altre de la sua *Dedicació* nos ensenyen.

Per què apar que si als jueus és tolt esta honor e profit, emperò encara los roman l'angelical custòdia personal, e apar-ho per tant car sens ella los diables los

hagueren ja tots ofegats. E a vegades promouen-los a bé, a vegades los retraen a mal (LA, 4,29; Eiximenis, 2003: 85-86).

I va acompanyar individus:

Monsenyor, vós siats piados a aquesta vostra criatura, per la vostra gran bonesa, ara e tostemps. O, Senyor! Qui et vols apellar † Déus d'Abraham † Déus d'Isaac † Déus de Jacob † hages pietat d'aquesta criatura tua e tramet en la sua ajuda monsenyor sant Miquel arcàngel que la deliure e defena del dimoni e de totes ses malícies. E a tu, gloriós espirít, plàcia't per reverència del fill de Déu, Senyor teu e meu, vullés ajudar a aquesta creatura. A tu, doncs, recorrem tots e als altres beneits àngels e en especial a monsenyor sant Gabriel e sant Rafael, e a totes les virtuts e sants del cel que vullen ab llurs suplicacions ajudar aquesta persona així tribulada que mal no puixa pendre per l'enemic en terra ni en aigua ne en foc ne en vetllant ne dorment ne per neguna manera (LA, 4,44; Eiximenis, 2003: 150-151).

7. El tractat de sant Miquel

El darrer dels tractats del *Llibre dels àngels*, dedicat monogràficament a sant Miquel, està dividit en dues parts. La primera versa sobre els honors intrínsecs de l'arcàngel (LA, 5,1-5,3), és a dir, «contemplar com en si l'ha Déus allí creat»; la segona, sobre els oficis que desenvolupa en diverses instàncies, això és, «quant notable e alt ofici li ha Déus comanat» (LA, 5,54-5,45).⁵³

La presentació dels honors de sant Miquel s'inicia amb una breu disquisició etimològica sobre el significat del nom, paral·lela a la que es pot llegir en el capítol 17 del tractat primer del *Llibre dels àngels* (vegeu més amunt):

E açò declara lo seu nom, qui és Miquel, qui és interpretat *quis ut Deus?*, ço és «qui és així com a Déu?». Ço és a dir, que nostre senyor Déu l'ha fet tot divinal, e açò, en especial, per tal quant a ell és dada auctoritat, en temps passat, de reebre, en loch de Déu totpoderós e de part sua, algunes honós divinals e parlar en persona de Déu (LA, 5,1; Eiximenis, 1983: 42).

Eiximenis glossa a continuació, citant diverses autoritats, algunes de les mencions bíbliques de l'activitat de Miquel en nom de Déu, com el missatge que envia al poble d'Israel (Ex 3), les quals «formava monsenyer sent Miquel de part de Déu totpoderós».

Tot i el seu paper principal en la història de l'Església i de la Salvació, com mostren les mencions miquelianes de les Escriptures, sant Miquel no pertany als ordres superiors dels àngels, sinó als principats, els quals guien les na-

⁵³ .Totes dues citacions provenen del LA, 5,1.

cions i afavoreixen la conservació de la justícia. Déu el va fer servir com a missatger diverses vegades, per això se l'anomena *Quid ut Deus*, 'qui com Déu'. No és dels regnes superiors per a demostrar que l'honor depèn només de la voluntat divina, no pas de la naturalesa ni del poder. És un àngel mitjà perquè ha de tenir un paper preponderant en la justícia, com passa, per exemple, en el seu paper de mitjancer en el trànsit de les ànimes dels difunts cap a l'altra vida. És de l'ordre dels principats perquè pertany a aquesta jerarquia induir el respecte i l'obediència a les senyories, i per això sant Miquel va ser l'encarregat d'expulsar Lluçifer del Paradís. La preeminència de sant Miquel s'exemplifica en la història de l'eremita Fronosius, el qual té una extraordinària visió del paper de l'arcàngel en l'engranatge de les jerarquies angèliques:

E lo dit solitari viu en sperit infinida multitut de àngels anants fort ordenadament per una gran planícia. E e'l mig d'ells ell viu gran multitut de prínceps angelicals de diverses órdenes qui feyen un gran cercle. E e'l mig del cercle anava lo gloriós príncep monsenyor sent Miquel, coronat de corona real maravellosa. E tenia en la man dreita una creu fort bella, e davant ell anava lo príncep de l'orde de les virtuts e portave alt una espasa nua fort resplandent davant sent Miquel. E sovín acostaven-se a ell diverses àngels de diverses órdenes, tots temps agenollant-se a ell quant parlaven ab ell, e inclinant-se fort pregon quant d'ell partien. E lo dit solitari demanà —ço diu— a un dels àngels aquells de aquella multitut qui era aquell qui aparia rey de tots. E lo àngel dix-li: «Aquest és Miquael, príncep nostre e vostre, mon regidor e vostre examinador cant sòts a la fi de vostra vida. Lo qual nós e vós devem aver en gran reverència, car és per nostre senyor Déu honrrat e amat sobre tots los altres» (LA, 5,3; Eiximenis, 1983: 45).

Pel que fa a la segona part del tractat, s'hi analitzen els nou oficis que sant Miquel ha exercit des de la Creació i el paper escatològic que ha de tenir al final dels temps:

OFICIS DE SANT MIQUEL

1. Perseguir Lluçifer
2. Participar activament en la Creació
3. Ser príncep de la Sinagoga i protector d'Israel
4. Lloar Déu i tenir amistat amb Jesucrist
5. Acompanyar les ànimes després de la mort
6. Protegir la Pulla
7. Fer miracles en nom de Déu
8. Ajudar i aconsellar els homes amb revelacions
9. Governar la fi dels temps

El primer ofici (*LA*, 5,4) va ser la persecució de Llucifer des del cel fins a l'abisme. Sant Miquel és, de fet, el president de totes les intervencions angèliques amb els homes en nom de Déu.

El segon ofici (*LA*, 5,5-5,8) va ser participar activament («endreçar, col·locar e formar») en la Creació per manament de Déu: Déu es va reservar la creació en si, però va atorgar totes les altres potestats als àngels, amb sant Miquel com a artífex principal. Al Paradís, Adam i sant Miquel tenien una gran amistat i aquest va intercedir davant de Déu per a mitigar els efectes del pecat original. La relació amb Adam va continuar durant la primera edat del món i el sant li va revelar què passaria en les set edats següents (*LA*, 5,5). Adam es va sentir especialment impressionat per la revelació de l'Encarnació, la Passió i les seves conseqüències (*LA*, 5,6). També li va revelar la caiguda dels dimonis i la tragèdia de Caïn i Abel, tot i que també va comunicar a Adam que a la fi dels temps se li permetria retornar al Regne del Cel (*LA*, 5,7). Sant Miquel també era amic d'Eva i, tot i el dolor per l'expulsió, es consolava pietosament sabent que en l'Encarnació la Verge Maria patiria amb dolor, com ella, a conseqüència de la caiguda (*LA*, 5,8).

El tercer ofici de sant Miquel (*LA*, 5,9-5,11) fou ser príncep de la Sinagoga i protector d'Israel durant dos mil anys, dignitat que va abandonar quaranta-dos anys després de la mort de Crist, però que tornarà a revestir abans del Judici Final.

El quart ofici (*LA*, 5,12-5,14) és lloar de Déu, tenir amistat amb Jesucrist, descendir als llimbs per a parlar amb els sants pares i provocar els miracles en el moment de la mort de Crist —terratrèmol que va crear la cova de l'Avern, on Francesc va rebre els estigmes.

El cinquè ofici és acompanyar l'ànima en tot el seu recorregut després de la mort (*LA*, 5,15-5,20), especialment quan abandona el cos i es presenta al Judici o quan ha de dirigir-se al cel, a l'infern o al purgatori.

El sisè ofici (*LA*, 5,21-5,23) és la protecció de la Pulla italiana, que s'emmarca en una explicació sobre en quin moment els àngels protegeixen territoris i en quin moment els desemparen.

El setè ofici és fer miracles en nom de Déu (*LA*, 5,24-5,26).

Els dos darrers oficis, vuitè (*LA*, 5,27-5,39) i novè (*LA*, 5,40-5,45), són els més destacables per la importància intrínseca dels temes i per l'espai que Eiximenis els dedica en l'economia del tractat, i els veurem amb una mica més de deteniment. El vuitè ofici és fer revelacions als homes per tal d'ajudar-los i aconsellar-los. Es tracta d'un seguit de consells i exemples de menes molt variades, però que tenen un focus específic en quatre aspectes: la denúncia de la nigromància i de la persecució dels eclesiàstics, la caracterització del bon conseller, la descripció dels mals comportaments de prelats i consellers, i la recomanació de tractar correctament el cos de Crist en la consagració. Aquest bloc de capítols es tanca amb la història del mont Saint-Michel, a Normandia.

El vuitè ofici de sant Miquel, doncs, és donar-nos «grans consells e inspiracions [...] per endreçar-los a aver salvació» (Eiximenis, 1983: 97). En el primer punt s'introdueix el problema de l'origen «de les grans misèries del món: com Déus flagel·la axí a tot gent comunament, e jamés en esta vida no hic ha negun bon dia». ⁵⁴ Déu ocupa els homes amb diverses ocupacions: als uns, els «occupa en plaers e delits», amb gran perill per a la seva condemnaació; als altres, els colpeja amb amor; d'altres «es percuden e's turmenten per si matexs» perquè Déu els ha donat una vida còmoda i desfogada, però en comptes de convertir-se a Déu amb una vida reposada, s'ocupen de manera desmesurada en els afers del món «e van axí nuus a la mort, comparent bestialment, sens neguna excusació, denant lo juý de Déu» (Eiximenis, 1983: 98). Als ulls d'Eiximenis, aquests darrers són els pitjors perquè posen tota la seva intel·ligència «en la terra e en les coses del món aquest, leixant Déu e les coses celestials» i Déu els punirà «en lo segle esdevenidor». Els cristians haurien de meditar sobre el bé que obtenen seguint Déu i el mal que obtindran si se n'allunyen: els àngels estan «fort meravellats» de veure com, tot i aquests perills, l'home continua allunyant-se de Déu i no té cap por del seu judici sever, especialment els qui viuen en pecat mortal, perquè «viuen en la ira de Déu e tenen ja la un peu en dampnació de lurs ànimes e cossos» (Eiximenis, 1983: 99).

Eiximenis amplifica aquesta noció en diversos exemples que ocupen els capítols següents. El primer (LA, 5,29) és el d'Olímpia, emperadriu d'Alemanya i mare de Lleó, primer rei de Bulgària. Lleó tenia un mal conseller, que es deia Erli i sempre l'adreçava a gaudir de la vida i allunyar-se de Déu. Com que el poble se sentia oprimat, recorre a Olímpia i aquesta recorre a sant Miquel, el qual li explica les raons per les quals Déu ha permès tanta confusió, però també li anuncia que Déu crearà una discòrdia en la qual Erli acabarà assassinat i tornarà la pau. Segueix, en el mateix capítol, una segona història, molt semblant, on Coforus, rei d'Ermínia, molt negligent, amb una cort plena de «robadors del poble» és salvat per intercessió de la seva mare, Simforosa. ⁵⁵ El capítol següent (LA, 5,30) recorda els exemples de tres prohoms que demanen consell a Miquel. Antim, ermità egipci, pregunta què allunya la prosperitat del món i Miquel respon que la nigromància, que sol dur a juraments lletjos i a blasfèmies, a perseguir els eclesiàstics, a maleir el pare o la mare, a ser fals i a comportar-se malament. Leonci pregunta quina és l'oració curta més adequada per a lloar

54. Es fa referència a uns *Actes* de Doroteu que potser són les *Synopsis* del Pseudo-Doroteu de Tir, possiblement citades a partir de la *Historia Ecclesiastica* d'Eusebi de Cesarea.

55. Eiximenis especifica com aquests mals consellers «per aver dinés trobaven imfinides occasions contra mercadés, navegants e clergues e contra lo popular totjorn, en tant que les gens (ja açò no volent pus sofrir) se volguessen levar contra aquells qui·ls feýen les dites opressions» (Eiximenis, 1983: 102). Per altra banda, el capítol s'acaba recordant que Déu odia especialment aquest pecat perquè «lo regiment del poble giraven en tirannia e'n sobbergueria, e qui corrompien justícia e la empatxaven a aquells a qui's devia fer, e qui falsament consellaven los prínceps o les comunitats, per qualque esguart que u faessen, e qui nodria scientment divis en les comunitats, e qui tenien vida cruel e sense pietat als altres, e qui maliciosament procura mort e notable infàmia a l'ignocent» (Eiximenis, 1983: 103).

Déu. Balbí, gran mestre de la cort de Felip de França, li demana si se salvarà en cas que continuï actuant en aquella cort i Miquel li aconsella que en surti corrent i deixi d'aconsellar malament el rei⁵⁶ (LA, 5,31). Ructus, mal cortesà de l'emperador Otó, fa construir un monestir en honor de Miquel i demana que l'ajudi a pujar d'estament, però Miquel li retreu els seus pecats i li diu que només se salvarà si Otó l'escapça pels seus mals consells. Ructus abandona el món i es fa monjo i mor en pau.⁵⁷ En el capítol següent (LA, 5,32), Acaci, arquebisbe de Constantinoble, pregunta a Miquel en què es mostren més folls els homes. Miquel respon que en allunyar-se de Déu i dels àngels, dels sants del Paradís i, encara, dels pares. De fet, els infants morts intercedeixen pels seus pares al Paradís si els han criat bé (no hi ha pitjor acusació en el judici que la d'un fill que acusa els pares), com Déu va perdonar els descendents de David per amor d'aquest, o Tobies, fill de Tobies estimat per Déu, al qual envia Rafael ('medecina de Déu') perquè l'ajudi.⁵⁸

Tot seguit, en un llarg exemple (LA, 5,33-5,34), sant Dídim interroga Miquel sobre com es pot complaure millor Déu. Li respon que refrenant la llengua, tenint pietat del proïsme, guardant honor i reverència a Déu i no seguint la pròpia voluntat. També pregunta com honoren el cos de Crist els àngels: a la missa matinal honoren Jesucrist i el regal que va fer als homes com a enviats a la terra; a l'Eucaristia el lloen com si fossin al cel i recomanen els seus custodiats; subjecten els braços dels preveres quan consagren: si el prevere és bo, estan contents; si no, l'odien. Eiximenis situa a continuació en boca de Miquel un discurs molt contundent sobre la gravetat de les penes que esperen als mals clergues i una reflexió sobre el *caràcter* («senyal meravellós» inesborrable creat per Déu «cant se consagren per lo bisbe al preveratge»), pel qual la Mare de Déu, al cel, honora més un bon prevere que un àngel. Quan els àngels s'allunyen d'una comunitat, una part d'ells sempre es queda a les esglésies per a reverenciar el cos de Crist. A Estrigoni (Esztergom, a l'Hongria actual), Miquel explica com Déu va provocar una gran mortaldat de nobles a causa del seu comportament deslleial amb el poble. Només se salvà un cavaller que es comportava correctament amb el seu poble i amb el seu escuder, i respectava les esglésies i actuava amb reverència, sobretot durant l'Eucaristia. Sant Miquel va aconseguir que Déu permetés que, pel seu comportament exemplar, el príncep d'aquesta terra concebés, tot i tenir la dona eixorca, i tingués un futur pròsper.

56. «Car, com sies conseller del rei, a dampnació de la tua ànima prens tot quant ne reebes; car no fas sol ton ofici lealment, ço és consellant lo rey a esforç, e cercant ço que millor és a la cosa pública, mas palpes-lo, e dones loch a aquells qui mal fan, almenys cayllant e disimulant» (LA, 5,30; Eiximenis, 1983: 104).

57. «E sàpies que els pitjors pecadors e'l món són mals prelats, ecclesiàstichs e mals corials dels grans prínceps.» I més endavant: «Los reys ne'ls prínceps de la terra de si no són mals sinó en quant consenten als consells e obres dels mals curials; e per tal lur mal, si'l fan, sobre lurs consellers deu venir principalment, pus lo rey està a lur consell» (LA, 5,31; Eiximenis, 1983: 105).

58. I apostrofa: «[...] de les majors acusacions que la persona ha en sa mort contra si és que son infiant lo acús aquí a Déu que li à dat mal nodriment e l'ha mal criat» (LA, 5,32; Eiximenis, 1983: 106).

Eiximenis cita el *Llibre dels miracles de sant Miquel*, és a dir, la *Legenda Aurea*, per a narrar una altra aparició (LA, 5,35). Sant Miquel s'apareix a Auliac, arquebisbe de Nàpols, per a criticar-li el seu comportament immoral i delictiu,⁵⁹ i l'eclesiàstic es converteix i manté una vida impecable fins a la mort. Eiximenis, en la mateixa línia de crítica dels eclesiàstics corruptes, diu que manlleva l'exemple següent del *Sermó dels àngels* de Pere de Ravenna (LA, 5,36). Zòzim pregunta si els àngels canten de la mateixa manera a la terra i al cel. Miquel respon afirmativament i assenyalava que s'afegeixen especialment als preveres quan canten el sanctus i l'agnus a la missa, i durant la comunió en les festes assenyalades. Eiximenis aprofita per a afegir que els àngels odien els clergues que cobren (o volen cobrar) pels oficis, i que Déu no ho evita perquè així, al final, la pena que passaran encara serà més gran. És en aquest punt quan el menoret introdueix una indicació de caràcter profètic: Crist despertarà aviat els prínceps del món perquè eliminin els mals clergues i, gràcies a l'elecció d'un papa reformador, l'Església canviarà totalment i pacificarà les lluites seglars.⁶⁰ El capítol es tanca amb un altre *exemplum* protagonitzat ara per l'ermità egipci Eutropi, el qual s'interessa per què pot inflamar la devoció dels homes. Miquel respon que hi ha una infinitud de coses que la inflamen, però especialment pensar en la Passió a partir del record de la Santa Cena, esdeveniment que s'ha de resseguir com a fil de meditació i que implica usar l'Eucaristia com a mecanisme d'inflamació espiritual i, en conseqüència, obliga a condemnar els mals eclesiàstics que la tracten sense la reverència deguda.

En el capítol següent Eiximenis reintrodueix la vena profètica. Seguint el *Llibre de miracles de sant Miquel*, narra l'origen del mont Tomba (Saint-Michel), al bisbat d'Avranches, a la mar Major de Normandia, a través d'un miracle que ell mateix data al 1321. Mentre el bisbe de la diòcesi assisteix a una vetlla, presència en trànsit un diàleg entre els àngels custodis d'Anglaterra, Escòcia i França, molt enfadats («fort fellons») amb els seus protegits. Tots tres estan d'acord que els custodiats pitjors són els francesos i Miquel anuncia que Déu castigarà França: el llinatge reial passarà a una línia lateral i la natural tindrà grans desgràcies, i això s'executarà a través del rei d'Anglaterra. El mateix àngel castigarà durant un temps Escòcia, que també caurà sota Anglaterra, però més tard serà alliberada. I després Déu castigarà Anglaterra per camins encara poc clars. Més tard compareixen els cinc custodis dels cinc regnes d'Espanya, els quals s'interessen pel futur. Miquel els respon que hi haurà grans conflictes en coincidència amb el segon cisma, que havia de succeir en aquell segle. I que els regnes cauran

59. «[...] com tu sies cap d'aquest bisbat e'n rebes tan grans rendes e emoluments, que negun servey no'n faç a Déu» (LA, 5,35; Eiximenis, 1983: 111).

60. «E diu aquí que li dix lo sant àngel que ja aquesta tanta desconexença no la sofreria Jesucrist tots temps, ans en breu, quan los mals aquests serien multiplicats més, despertaria Déus lo cor dels prínceps del món, qui's levarien contra ells e'ls tolrien lur temporalitat e rendes e'ls darien terribles vexacions, fins que Déus tramès papa reformador de tots los estaments ecclesiàstichs; sots lo qual farien après per gran temps altament lo servey de Déu e's pacificarien ab l'estament seglar» (LA, 5,36; Eiximenis, 1983: 114).

pels atacs dels musulmans que ningú havia previngut. Per a evitar-ho, Miquel suggereix que s'ha d'eliminar la secta de Mahoma de la faç de la terra, ja que d'aquesta manera es complirà l'obertura del sisè segell de l'Apocalipsi, quan es purgaran els eclesiàstics corruptes, amb França, que els sosté, i arribarà un nou imperi i un nou papa que reformarà el món.⁶¹ En aquest punt, Eiximenis no es pot estar de fer una remarca prudent per a indicar que les previsions sobre França, Escòcia i Anglaterra més o menys s'han complert, però les previsions sobre els regnes d'Espanya són una incògnita i només Déu pot saber què passarà.⁶²

Per acabar aquest ofici (LA, 5,39), s'explica que l'ermità Onofre va preguntar a sant Miquel què agradaria més a Déu que prediqués. La resposta va ser que, amb un raonament exprés sobre els guardons i les penes celestials, havia de predicar especialment sobre l'amor propi, els pecats de llengua, el control dels sentits corporals, l'acompliment dels manaments de Déu, especialment la reverència al Senyor i l'obediència i honor al pare i la mare; usar la raó natural i no girar-la a la inversa del sentit comú per a pecar, i lluitar contra la peresa i fredor; usar la valentia («promenia») perquè ha desaparegut del món, és a dir, estimar de veritat, de cor i de boca, i no abandonar aquest objectiu per res; defensar l'indefens i ser bon amic, i, finalment, rebutjar el vent i la vanitat.

Finalment, l'apartat següent (LA, 5,40-5,45) tracta del novè ofici de sant Miquel, és a dir, el govern de la fi del món, en set obres, segons el que expliquen sant Metodi i sobretot el seu «comentador». Tot al llarg de la història Déu ha concedit grans honors i grans responsabilitats a sant Miquel i també en tindrà al final dels temps, durant els quals s'ocuparà, en primer lloc, d'il·luminar els elegits contra els enganys de l'Anticrist.⁶³

En segon lloc, confortarà els cors dels elegits que s'han d'enfrontar als terribles turments de l'Anticrist. Segons Aimó, l'època del Judici estarà plena d'homes disposats a morir per Crist, els quals repararan les cadires buides dels serafins després del seu martiri. Davant del perill, molts cristians de mala raça apostataran a un ritme vertiginós, vençuts per les armes de l'Anticrist (ciència, potència, pecúnia, hipocresia, terror i falsos miracles), de manera que Déu escurçarà aquest període perquè, si no, el mal seria terrible i insofrible, com s'afirma a Mt 24.

En tercer lloc, durant el domini de l'Anticrist, Miquel conduirà Elies i Enoc des del Paradís terrenal fins a Jerusalem per a enfrontar-s'hi i, sobretot,

61. «E lavors se compliran los misteris dits per sent Johan Evangelista en lo *Apocalipsi* en lo hobriment del sisè segell del llibre que l'anyel obrí e tenia; e lavors per grans flagells serà feta porgació del poble eclesiàstich. E serà fort humiliada la casa de França a temps, en tant que no porà socórrer als eclesiàstichs. E lavors serà feta sptosament la novetat de què lo món serà molt meravellat, ço és, exaltació de novell imperi qui farà la dita execució divinal contra los mals eclesiàstichs. E après, per novell papa, serà lo món reformat gloriosament» (LA, 5,38; Eiximenis, 1983: 119). El passatge en concret fa referència a Ap 2,3, que a la vegada es basa en Ez 7,2.

62. Per a aquesta qüestió, vegeu el comentari de Bohigas (1982).

63. Entre altres coses, es tracta d'evitar que pugui «mills reparar e tornar al primer estament la llig dada per Déu a Moisès, e per dar exalçament als jueus e a tot lo poble d'Israel qui llavors serà» (Eiximenis, 1983: 122).

per a denunciar la idolatria secreta al diable i la seva luxúria, especialment quan ocupi el temple de Déu.⁶⁴ A conseqüència dels seus actes, l'Anticrist els escaparà i farà exposar els seus cossos públicament, però Miquel els recuperarà i els tornarà a dur al Paradís.

En quart lloc, el dia que l'Anticrist, intentant d'imitar Crist, vulgui pujar al cel des del mont de les Oliveres, sant Miquel el partirà pel mig amb un llamp (2Te 2) i l'enviarà a l'infern. Els apòstates només es convertiran parcialment quan, mort l'Anticrist, l'emperador d'Alemanya vindrà a Jerusalem i hi regnarà sobre els cristians des del mont Calvari.

En cinquè lloc, Miquel convertirà i acollirà els jueus (Dt 12), o, més aviat, el que en quedarà (Rm 11). Eiximenis retreu en aquest punt diverses autoritats. Raban Maur diu que els jueus s'adonaran de l'error que han comès adorant un fals messies i demanaran als cristians que els il·luminin sobre el veritable, Jesucrist. Estrabó afirma que, un cop mort l'Anticrist, tothom tindrà quaranta-dos dies per a convertir-se abans que arribi la tribulació final, en la qual, segons sant Jeroni, se succeiran quinze signes que han de precedir el Judici: 1) el mar s'aixecarà sobre les muntanyes; 2) el mar desapareixerà; 3) els peixos faran grans crits paorosos; 4) el mar cremarà i també totes les altres aigües; 5) arbres i herbes suaran sang; 6) els ocells es barallaran i els edificis cauran; 7) les pedres es barallaran; 8) hi haurà un terratrèmol general; 9) les muntanyes s'aplanaran; 10) els homes perdran el seny i no podran parlar entre ells; 11) les bèsties cridaran i no sabran on anar; 12) tothom morirà; 13) un foc ho cremarà tot i tot renaixerà lluent i nou; 14) Miquel cridarà les quatre parts de la terra a la resurrecció, amb una trompa que farà sortir els ossos del fons de la terra i del mar; 15) els cossos reviuran i aniran a Jerusalem, a la vall de Josafat, on es farà el Judici (JI 3).

En sisè lloc, el comentarista de Metodi afegeix que Miquel acompanyarà Crist en el moment del Judici i hi durà la creu, i els àngels duran els símbols de la passió. Crist i els sants faran un judici general i Miquel n'executarà les decisions. Un cop oberta la terra, el foc quedarà a mig aire i els àngels separaran els homes bons «dels mals» (Mt 13). Se sentiran els planys dels condemnats. Sant Bernat també plorarà pels condemnats i, després, sant Miquel conduirà amb la creu els elegits cap a la glòria. Finalment, la setena obra de Miquel serà demanar a Déu, al Paradís, la retribució per la feina que els àngels han fet amb els elegits (Gerard de Tournai, *Sermó de sant Miquel*). Un cop al Paradís, als àngels no els canviarà la benaurança essencial, però sí l'accidental en diversos aspectes, ja que tindran més goig a causa de: 1) la salvació dels elegits;⁶⁵ 2) la reparació de les pròpies cadires vacants, que ells mateixos havien suplicat; 3) la visió dels homes

64. Aquests passatges del *Llibre dels àngels* tenen llocs paral·lels, amb ordres lleugerament diferents, en els capítols 10.6.9-11, 10.7.1-2 i 10.7.5 de la *Vida de Jesucrist*.

65. Diu, glossant Mt 15, que «major goig haurien los sants àngels del cel sobre un pecador faent penitència, que sobre noranta-nou justs qui no ho haguessen mester» (LA, 5,44; Eiximenis, 1983: 130).

igualats a ells en mèrit i glòria;⁶⁶ 4) la visió de la devoció dels homes a Déu, als àngels i a sant Miquel; i 5) la consecució de la fi del seu servei i la visió dels homes salvats. Aquest tractat del *Llibre dels àngels* s'acaba amb un capítol sobre els honors de sant Miquel al Paradís, on se'l presenta com «entre los sants àngels lo major, o dels majors, un», pels oficis que exercia, especialment perquè examinava les ànimes dels difunts. La intel·ligència de sant Miquel, «com a intel·ligència creada [...] és sobrepujada a intel·ligència angelical per especial privilegi» i és superior a la dels àngels de la seva jerarquia, els principats, i es pot assimilar a la dels serafins. De fet, aquest seria el significat etimològic del seu nom, segons diversos autors: 'qui com Déu'.

El tractat cinquè es clou amb diverses oracions i tres exemples que n'il·lustren l'eficàcia pràctica (LA, 5,46-5,50). Eiximenis diu que ha manllevat aquests materials d'Alchimus, «famos doctor en teologia, devot de sant Miquel». Les oracions que s'expliciten (una antífona dedicada a sant Miquel, *Princeps gloriose Michael*, i una altra, als àngels en general, *Gloriosissimi cives paradisi*) poden tenir, segons Eiximenis, una gran eficàcia per als qui les pronuncien, i ho exemplifica diverses vegades al llarg dels capítols finals (LA, 5,46). Celibot, gran mestre de la cort de l'emperador Lleó de Constantinoble, invoca repetidament Miquel, el qual se li apareix només per les súpliques d'altres bons homes i li condona la sentència de mort, però ha d'abandonar la cort i repartir els seus béns. El capítol següent (LA, 5,47), a banda d'insistir en l'eficàcia de les oracions, introdueix els principis que ha de seguir el cristià per a una bona mort en relació amb els àngels. En realitat és una *ars moriendi* en miniatura: 1) ben morir implica ben viure; 2) en el Judici hi ha dimonis, però només ataquen els damnats; 3) l'àngel de la guarda és present en el Judici i s'uneix als àngels per a salvar el mort i fer-li honor, si ha tingut bona vida; 4) si l'ànima es damna, l'àngel la desempara; 5) si el damnat és d'un estament alt, se n'ocupen dimonis majors i el vexen encara més durament. El capítol següent (LA, 5,48) insisteix en el mateix tema a través de l'*exemplum* de Cleronius, bisbe d'Escítia. Com que sempre resava devotament, Miquel li concedeix la possibilitat de demanar tres desitjos. El bisbe demana treure les ànimes dels seus pares del purgatori, que Miquel l'ajudi quan mori i que li indiqui una meditació sobre l'Encarnació. Miquel li concedeix tots tres desitjos. El tercer, en realitat, és el capítol 49, en el qual Miquel s'esplaia sobre l'Encarnació: com que Maria sempre havia resat invocant la verge mare del Messies profetitzada per Isaïes, Déu la va elegir. Eiximenis narra l'Anunciació de Gabriel i com l'àngel va explicar els misteris de l'Encarnació a la Mare de Déu. Un cop Maria va haver concebut, la seva santedat encara es va fer més gran i mil àngels la protegien del dimoni.

Amb aquest capítol s'acaba el cinquè tractat i en el *Llibre dels àngels* només queda l'epíleg, on Eiximenis torna a recordar la dedicatòria a Pere d'Artés,

66. Eiximenis cita aquí una glossa d'Aimó que indica que l'home reparador té el goig que hauria tingut l'àngel caigut.

«mestre racional, camarlench del molt alt príncep e senyor nostre, senyor En Johan, uy per la gràcia de Déu rey d'Aragó regnant, que comptam MCCCXCII», i s'excusa dels errors que hagi pogut cometre «la mia ignorància, la qual no és bastant a tractar ne determenar ne escriure tan alta e tan gran e tan preciosa e tan dolça e tan especulativa matèria com és dels sants àngels».

No voldríem deixar d'anotar, abans d'acabar aquest comentari del tractat de sant Miquel, que diversos aspectes del *Llibre dels àngels* tenen concomitàncies estructurals i de contingut amb el tractament sobre sant Miquel que es fa en la *Legenda Aurea*.⁶⁷ El capítol dedicat a sant Miquel presenta una divisió en quatre parts principals («Aparitio», «Victoria», «Dedicatio» i «Memoria/Commemoratio»). L'«Aparitio» presenta de manera general els grans moments històrics en què Miquel s'ha aparegut entre els homes i els grans centres on es commemoren aquestes aparicions (Gargano, 390; mont Saint-Michel, 710; Castel Sant'Angelo, epifania de les jerarquies angèliques, Michailon). La «Victoria» repassa els moments històrics en què Miquel ha intervingut o ha d'intervenir en la història de la humanitat (Sipont, expulsió de Llucifer, ajuda els homes en les temptacions del dimoni, vencerà l'Anticrist en el Judici Final). La «Dedicatio» està dedicada íntegrament al mont Gargano, a la Pulla. Finalment, l'apartat «Memoria/Commemoratio» presenta en una llista les set raons per les quals honorem sant Miquel.

8. Eiximenis i els àngels custodis en l'art

En relació amb aquest darrer tractat i amb el paper de Miquel com a custodi de comunitats, s'ha destacat repetidament la importància del *Llibre dels àngels* com a promotor del culte als àngels custodis, un afer que aparentment comença a València i que acabarà adoptant l'Església universal. Tot i que el culte a sant Miquel és molt antic —pel que sembla, procedeix de la regió de la Pulla, al sud d'Itàlia, i especialment del mont Gargano (al Sipont clàssic)—, s'ha establert que la immensa majoria de les fundacions antigues són d'origen longobard (segle VII) i que Sant Miquel de Cuixà té molt a veure amb la seva irradiació cap al sud, i la conquesta de terres als musulmans va afavorir la creació de nous centres relacionats amb aquesta casa mare. L'aparició de Miquel com a àngel bataller en les notícies històriques catalanoaragoneses és també antiga. L'any 1091 Pere I d'Aragó li atribueix la seva victòria a Osca, i gràcies a ell Alfons aconseguí foragitar els musulmans de Saragossa. Balaguer cau el 1101 i posa l'arcàngel a la seva porta. Escornalbou es conquereix el 8 de maig de 1162, festa de l'arcàngel. I recordem que el 29 de setembre de 1238, festa de l'arcàngel, els cristians van entrar a València. Alfons I de Portugal va fundar el 1171 l'orde dels cavallers de l'ala de sant Miquel per a commemorar la seva victòria decisiva

67. Per a la *Legenda*, vegeu sobretot l'edició crítica de Maggioni (1998).

a Alcobaça. Eiximenis, però, passa com un gat sobre les brases per tots aquests esdeveniments, i fins i tot evita parlar de la famosa imatge del pes de les ànimes. Tanmateix, algunes de les característiques de sant Miquel tal com es presenta en el *Llibre dels àngels* han estat detectades pels historiadors de l'art en peces que s'allunyen dels principis iconogràfics tradicionals. En aquest sentit, els estudis —que seguim en tot aquest apartat— de Llompart (1971 i 1988), Moreu-Rey (1993) i molts d'altres semblen apuntar un impacte notable del *Llibre dels àngels* entre els seus contemporanis. Efectivament, Eiximenis no només va impulsar el culte de l'àngel custodi a la Corona d'Aragó i, de retop, a altres parts d'Europa, sinó que va inspirar una part de la història del patrimoni artístic (Rodríguez Barral, 2005; Verrié i Ainaud, 1942).

Durant l'alta edat mitjana les commemoracions de sant Miquel solien agregar també les dels àngels en general. Al segle XIV, però, es produeix un desplaçament que separa les dues celebracions. Cal tenir en compte, tanmateix, que aquesta aparició està lligada més amb els àngels custodis de comunitats que no pas amb els àngels custodis personals. Com va dir el pare Llompart, aquest «carácter del ángel custodio de serlo de una colectividad, localidad o reino es el que más llama la atención en las liturgias del Levante español» (Llompart, 1988: 251). Els principals impulsors d'aquests cultes són precisament les corporacions municipals i, per tant, es tracta d'una devoció urbana. L'àngel custodi era, doncs, principalment un culte municipal, com demostren les capelles municipals erigides des de finals del segle XIV en honor dels protectors de viles i ciutats. Aquest aspecte ciutadà es confirmarà més endavant, plenament, en els continguts dels breviaris del segle XVI, com es veu clarament en el de València (seguit literalment pels de Barcelona i Saragossa):

Himne de vespres

Verbum caro nobis prestat
angeli custodiam,
ut, si morbus non infestat,
tollat pestilentiam.
Si quid urbem hanc molestat,
donet patientiam.

Antífona de vespres

Transit custos
ad vallem flentium,
dux ad plebem,
princeps ad populum,
consolatur

luctum gementium,
gaudent urbes
per suum angelum.

O, per exemple, en el barceloní del 1521: «Princeps regni Barcinone, tuorum memor civium apud tronum clementiae, presenta cunctum populum, a morbo pestilentiae preservans vitam omnium».

Efectivament, el primer nucli geogràfic on es comença a detectar aquest fenomen és la ciutat de València, en coincidència temporal amb els anys en què Eiximenis va publicar el *Llibre dels àngels*. El pare Ivars ja va assenyalar que el Consell Municipal de València va establir, el 9 d'agost de 1392, que s'havia de decorar la sala del Consell amb una imatge de l'àngel custodi que protegia la corporació i la ciutat («que seran que l'àngel tenent en guarda la dita ciutat per disposició divina»). Aquests acords es tornen a repetir en termes semblants l'any 1395, possiblement perquè encara no s'havia elaborat la imatge. Una mica més tard, el 1396, sabem que Marçal de Sax va pintar a la sala secreta del Consell de València «la magestat divinal e l'àngel tenint en guarda la dita ciutat e pregant per aquella, e ab altres figures» (Ivars, 1923).⁶⁸

En el món valencià, sant Vicent Ferrer i Francesc Eiximenis tracten sobre els àngels custodis.⁶⁹ Tant l'un com l'altre en parlen en diversos passatges i insisteixen en la necessitat de retre'ls culte públic per tal d'assegurar al màxim el benestar de la cosa pública, fins i tot situant-ne imatges a les portes de les ciutats. Com va afirmar prudentment el pare Llompart, «cae dentro de lo posible que el hombre que dedicó a los jurados el *Regiment de la cosa pública* les animara también a rendir culto oficial al ángel custodio de la Ciudad» (Llompart, 1971: 154). De fet, poc després, el 1414, s'estableix una festa pròpia del custodi en la diòcesi i el 1446, una ordenació municipal per a celebrar solemnement la Festa de l'Àngel Custodi.

En un altre ordre de coses, cal tenir en compte, també, que al Palau Reial de València existia, com a mínim des del 1405, un saló protocol·lari dit «dels àngels», en el qual tenien lloc les recepcions oficials i que estava situat a l'interior de la torre oriental. Devia ser tan impressionant que es va remodelar diverses vegades seguint el disseny original.⁷⁰

68. Sobre la decoració d'aquesta sala, vegeu Domenge i Vidal (2011) i Serra Desfilis (2013).

69. Entre els diversos sermons vicentins dedicats a matèries angelològiques, vegeu especialment els números xic («la festa de mossènher sent Miquel archàngel és huy») i c («de mossènher sent Miquel e de tots los àngels de paradís») de Schib (1977: 67-70 i 71-80).

70. En tenim una descripció antiga (1596) gràcies a una notícia de Vicente Requena el Joven, en repintar la sala seguint el disseny original. Vegeu Arciniega (2004-2005: 149): «En la bóveda de la sala de los Ángeles del Real hizo al óleo ocho ángeles sosteniendo cuatro escudos de las armas de Aragón con el murciélago, “conforme estava la pintura antiga, perquè esta és la voluntad de Sa Majestad”, para los cuatro “repartiments forans”. Mientras que en el resto de plementos pintó al temple follaje de varios colores. Todo con colores finos. Los cruceros de la bóveda se pintaron en oro y lo demás con los colores que reflejaba la traza. Las cinco claves de madera con las armas de Aragón de la bóveda se bruñeron y los ángeles que recibían dichos arcos se decoraron con oro y color.

De mica en mica la tradició del culte als custodis també es va anar estenent a fora de València. A Barcelona el 1408 ja hi ha una missa dedicada a la vocació de l'àngel custodi i una mica més tard, el 1448, s'estableix la festa dedicada a «l'àngel qui té la custòdia d'aquesta ciutat». Pel que fa al camp de la decoració pública, tenim constància que ja el 1466 es va col·locar la imatge de l'àngel custodi de la ciutat al portal dels Orbs barceloní, a la zona que avui coneixem com a portal de l'Àngel. I pel que fa a aspectes monumentals, s'ha de recordar també que ja des de principis del segle xv (1400-1402) una escultura de sant Rafael custodiava la porta del Consell Municipal i encara avui es pot veure, amb una restauració curiosa de finals del segle xix, al carrer de la Ciutat, on se situa l'entrada medieval del consistori.

A Mallorca en pocs anys se succeeixen dues construccions arquitectòniques relacionades amb els àngels. El 1407 la Seu decideix la construcció d'una nova capella dedicada a sant Miquel, al qual es qualifica en els documents com «el gloriós àngel deputat en guàrdia e custòdia del Regne». I entre 1426 i 1447 Guillem Sagrera va construir l'extraordinària Llotja dels Mercaders, presidida per una esplèndida imatge de l'àngel «de la mercaderia» a la part baixa del pla de la Seu. A la ciutat de Girona, la festa del «sant e benaventurat àngel custodi d'aquesta ciutat e pàtria» s'estableix oficialment el 30 de setembre de 1450 (Batlle i Prats, 1970). A Saragossa, entre altres figures i representacions, en la desapareguda porta del Pont o de l'Àngel el 1442 s'hi va col·locar una imatge de l'àngel custodi de la ciutat de l'escultor català Pere Joan, encara avui conservada al Museu Episcopal.⁷¹

Aquest procés de difusió del culte dels custodis, que s'allarga durant tot el segle xv, va acompanyat d'un nou model iconogràfic per a les representacions que alterna amb el model tradicional: les figures o bé duen una corona reial en una mà i una espasa nua en l'altra, o bé porten una corona reial i uns assots. Segons Llompart, aquesta variació iconogràfica fa al·lusió a la glòria, en el cas de la corona; als càstigs i a la pesta, en el de la parella espasa-flagells. Queda en dubte el sentit ambigu de l'espasa i no es pot descartar que també pogués significar la defensa de les poblacions, com en tota la iconografia barcelonesa relacionada amb el portal de l'Àngel.

Tot i aquest impuls tan important, els àngels custodis no van tenir una festa fixa fins a l'edat moderna. L'inici de la iniciativa oficial ens duu a França, però sembla que Eiximenis hi continua sent protagonista. El bisbe de Rodés (Occitània) François d'Estaing (1460-1529, bisbe entre el 1504 i el 1529) hi va tenir un paper molt actiu i va acabar aconseguint la seva canonització. La primera festa dels àngels custodis es va celebrar a Rodés l'1 de març de 1526, un

La obra, que debía entregarse para la fiesta del Espíritu Santo del mismo año, se contrató por 580 libras, y señaló su cumplimiento el pintor Samuel de Vois, tal vez el Samuel Bolsclus que formó parte de los trece miembros que impulsaron el Colegio de Pintores de Valencia».

71. Vegeu Janke (1990: 116-118) i Lacarra Ducay (1999: 42-43).

cop aprovada pel papa Lleó X. Un segle i mig després, el 1670, Climent X la va elevar al conjunt de l'Església i en va fixar la data al 2 d'octubre. Ell mateix, com ha insinuat Jaume de Puig, està relacionat amb diverses ciutats on es va imprimir en francès el *Llibre dels àngels* (Lió, Ginebra, etc.) i potser va ser un dels impulsors del culte. Sembla reforçar aquesta hipòtesi el fet que a la catedral de Rodés es conserva un llarg fragment de la traducció llatina del *Llibre dels àngels*.⁷²

9. Conclusions

Eiximenis, doncs, exaltant en el *Llibre dels àngels* la devoció per sant Miquel i afavorint el culte dels custodis de comunitats, i sobretot en contacte amb les classes dirigents de la València de finals del segle XIV, va contribuir a crear una de les tres festes que animaven la vida litúrgica de la València medieval (amb Sant Vicent Màrtir i Corpus) i va ajudar a difondre un culte que al segle XVII esdevé universal. Un culte que des dels orígens té dos vessants: un de privat, que se substancia en la capella secreta, en l'oració privada relacionada amb l'àngel de la guarda persona, i un de públic, la Festa de l'Àngel Custodi, que amara la vida ciutadana a la Corona d'Aragó dels segles XV i XVI i que ajuda a establir elements simbòlics col·lectius. La contribució d'Eiximenis a la difusió també escrita del culte als custodis és enorme i en diverses llengües, segurament pel seu esforç de destil·lació dels continguts angelològics de l'escolàstica, especialment de sant Bonaventura, i per la connexió amb motius de divulgació popular i de devoció pràctica. Eiximenis és, doncs, una baula essencial en la transmissió d'un culte i unes tradicions culturals en llengua vulgar que, pel que fa als custodis, tot just es comença a estudiar ara i que aquestes planes volen contribuir modestament a fer avançar.

10. Referències bibliogràfiques

A) DE L'AUTOR

- APP* Francesc EIXIMENIS (1936). *Ars praedicandi populo*. Vegeu Martí de Barcelona (1936).
- DC* Francesc EIXIMENIS (2005). *Dotzè llibre del Crestià I, 1*. Edició a cura de X. Renedo *et al.* Girona: Diputació de Girona i Universitat de Girona, Institut de Llengua i Cultura Catalanes (Obres de Francesc Eiximenis [OFE]; 1).

72. Per a François d'Étaign, vegeu Belmon (1924) i Desachi (2014), que tenen com a font principal Beau (1653). Sobre la possible influència de Francesc Eiximenis sobre François d'Étaign, vegeu Puig *et al.* (2011: 995).

Francesc EIXIMENIS (1987). *Dotzè llibre del Crestià II, 2*. Edició a cura de C. Wittlin *et al.* Girona: Diputació de Girona i Universitat de Girona, Institut de Llengua i Cultura Catalanes (OFE; 4).

LA Francesc EIXIMENIS. *Llibre dels àngels*. Edició de treball de Sadurní Martí per a les «Obres de Francesc Eiximenis».

Francesc EIXIMENIS (2003). *Àngels e demonis: Edició i comentaris de Sadurní Martí*. Barcelona: Quaderns Crema.

Francesc EIXIMENIS (1983). *De sant Miquel arcàngel: Quint tractat del «Llibre dels àngels»*. Edició a cura de Curt Wittlin. Barcelona: Curial.

LD Francesc EIXIMENIS (1981). *Lo libre de les dones*. Edició a cura de F. Naccarato. 2 v. Barcelona: Curial.

Pastorale Francesc EIXIMENIS (1994). *Pastorale: edició i traducció*. A cura de Montserrat Martínez Checa. Tesi doctoral. Cerdanyola del Vallès: Universitat Autònoma de Barcelona.

PC Francesc EIXIMENIS. *Primer del Crestià*. Edició de treball de Pilar Gisbert per a les Obres de Francesc Eiximenis.

SC Francesc EIXIMENIS. *Segon del Crestià*. Edició de treball de Sadurní Martí per a les «Obres de Francesc Eiximenis».

TC Francesc EIXIMENIS. *Terç del Crestià*. Edició de treball de Xavier Renedo per a les «Obres de Francesc Eiximenis».

B) BIBLIOGRAFIA GENERAL

ARCINIEGA GARCÍA, Luis (2005–2006). «Construcciones, usos y visiones del Palacio Real de Valencia bajo los Austrias». *Ars Longa*, vol. 14–15, p. 129–164.

BATLLE I PRATS, Lluís (1970). «La antigua capilla de San Miguel de la Casa de la Ciudad». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], vol. 20, p. 317–355.

Bíblia Catalana: Traducció interconfessional. Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya, Claret i Societats Bíbliques Unides, 1993. També disponible en línia a: <www.bci.cat> (consulta: 1 de juny de 2021).

BOHIGAS, Pere (1982). «Prediccions i profecies en les obres de Francesc Eiximenis». A: *Franciscalia: Homenatge de les lletres catalanes a sant Francesc amb motiu del setè centenari de son traspàs (1226), de la seva canonització (1228) i quart*

de l'autoctonia de l'Orde Caputxi (1528). Barcelona: Edicions Franciscanes, p. 23-38 [1a ed.: 1928] [reed. a: *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*. Barcelona: AILCC, Fundació Congrés de Cultura Catalana i PAM, 1982, p. 94-115].

BEAU, Jean-Baptiste (1653). *Idée excellente de la haute perfection ecclesiastique en l'histoire de la vie et des actions du tres-illustre prélat François d'Estaing de sainte mémoire evesque de Rodez, premier instituteur de la Feste & de l'Office des Anges Gardiens*. Clermont: Nicolas Jacquard.

BELMON, Claude (1924). *Le Bienhereux François d'Estaing, évêque de Rodez (1460-1529)*. Rodez: Imprimerie des Orphelins-Apprentis.

BION DE MARLAVAGNE, A. (1839). *Histoire du bienhereux François d'Estaing, évêque et comte de Rodez*. Rodez: Ratery, Bru i L'Auteur.

DESACHY, Matthieu (2006). «L'entourage de l'évêque de Rodez François d'Estaing (1504-1529): la cour d'honneur de l'humanisme toulousain». A: *L'humanisme à Toulouse (1480-1596): Actes du Colloque International de Toulouse, mai 2004, réunis par Nathalie Dauvois*. Paris: Honoré Champion, p. 123-143.

DOMENGE I MESQUIDA, Joan; VIDAL FRANQUET, Jacobo (2011). «Documents relatifs à la décoration picturale des plafonds dans la Couronne d'Aragon (1313-1515)». A: BERNARDI, Philippe; MATHON, Jean-Bernard. *Aux sources des plafonds peints médiévaux: Provence, Languedoc, Catalogne*. Capestagn: Mairie de Capestagn i Association Internationale d'Études sur les Charpentres et Plafonds Peints Médiévaux, p. 179-217.

EIXIMENIS, Francesc (2009). *Art de predicació al poble*. Traducció de Xavier Renedo. Vic: Eumo.

FAES DE MOTTONI, B. (1987). «Voci, "alfabeto" e altri segni degli angeli nella Quaestio XII del "De cognitione angelorum" di Egidio Romano». *Medioevo*, vol. 13, p. 71-104.

FERRER, Sant Vicent (1977). *Sermons: Volum quart*. Edició a cura de Gret Schib. Barcelona: Barcino.

GARCÍA LÓPEZ, Jorge (2002). «Francesc Eiximenis en la Guerra dels Segadors: dos pliegos de la colección Bonsoms». A: *Miscel·lània d'homenatge a Modest Prats*. Vol. 2. Girona: Universitat de Girona, p. 421-443.

GUIXERAS, David; MARTÍ, Sadurní (2014). «Francesc Eiximenis». A: BADIA, Lola (dir.). *Història de la literatura catalana. Literatura medieval, II: segles XIV-XV*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, Barcino i Ajuntament de Barcelona, p. 21-59.

HADZIOSSIF, Jacqueline (1995). «L'ange custode de Valence». A: *La Religion civique à l'époque médiévale et moderne (chrétienté et islam): Actes du colloque organisé par le Centre de recherche «Histoire sociale et culturelle de l'Occident. XIIe-XVIIIe siècle» de l'Université de Paris X-Nanterre et l'Institut Universitaire de France (Nanterre, 21-23 juin 1993)*. Roma: École Française de Rome, p. 135-152.

HAUF, Albert Guillem (1990). *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena: Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*. València: Institut de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.

HAUF, Albert Guillem (2010). «*Llibre dels àngels*» [fitxa]. A: NAVARRO, Ramon Ferrer (ed.). *Eiximenis i la seua obra*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 116-132.

IVARS CARDONA, Andreu (1923). «El *Libre dels àngels* de Fr. Francisco Eximénez y algunas versiones castellanas del mismo». *Archivo Ibero-Americano*, vol. 19, p. 108-124.

IZQUIERDO, Eva (2019). *Edició crítica dels capítols 1-100 del «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis: Estudi codicològic, estudi ecdòtic i estudi històric*. Tesi doctoral. Girona: Universitat de Girona. Disponible en línia a: <www.tdx.cat/handle/10803/667739#page=1> (consulta: 1 de juny de 2021).

JANKE, Steven (1991). «Observaciones sobre Pere Johan». *Seminario de Arte Aragonés*, vol. 34, p. 111-120.

KECK, David (1998). *Angels and Angelology in Middle Ages*. Nova York i Oxford: Oxford University Press.

— (2014). «Bonaventure's Angelology». A: HAMMOND, Jay M.; WAYNE HELLMANN, J. A.; GOFF, Jared (ed.). *A Companion to Bonaventure*. Leiden: Brill Academic Publishers, p. 289-332.

LACARRA DUCAY, M. C. (1999). *El retablo mayor de la Seo de Zaragoza*. Saragossa: Gobierno de Aragón.

LERNER, Robert (2006). «Eiximenis i la tradició profètica». *Llengua & Literatura*, vol. 17, p. 7-28.

LLOMPART, Gabriel (1971). «El ángel custodio en los reinos de la Corona de Aragón. Un estudio iconográfico». *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio de Palma de Mallorca*, vol. 573, p. 147-188.

— (1988). «El ángel custodio en la Corona de Aragón en la baja Edad Media (fiesta, teatro, iconografía)». A: ESTEBAN, Alfonso; ETIENVRE, Jean-Pierre (ed.). *Fiestas y liturgia: Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez*. Madrid: Casa de Velázquez i Universidad Complutense de Madrid, p. 249-269.

MARTÍ, Sadurní (2009). «Eiximenis i la màgia». *Mot so Razo*, vol. 8, p. 54-67.

— (2010). «Notes sobre la tradició textual del *Llibre dels àngels* (1392) de Francesc Eiximenis». *Caplletra*, vol. 48, p. 235-256.

— (2012). «Notes sobre l'alquímia al *Crestià* de Francesc Eiximenis». A: *I Franciscani e le scienze: Atti del XXXIX Convegno Internazionale (Assisi, 6-8 ottobre 2011)*. Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, p. 281-308.

— [en premsa]. «Notes sobre copistes extravagants: Antoni Duran i el *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis». A: *Lectures de comparatiste: quatre millénaires de littérature mondiale: Études offertes a Roy Rosenstein*. Amiens: Centre d'Études Médiévales de Picardie.

— [en premsa]. «Sobre l'estructura del *Segon del Crestià*». A: *Estudis sobre Francesc Eiximenis / Studies on Francesc Eiximenis*. Girona: Universitat de Girona, Institut de Llengua i Cultura Catalanes.

MARTÍ DE BARCELONA (1936). «L'*Ars praedicandi* de Francesc Eiximenis». A: *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch: Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics*. Vol. 2. París: Bibliothèque d'Histoire et d'Archeologie Chrétiennes P. Lethielleux, p. 301-340.

MOREU-REY, Enric (1993). «La Dévotion à Saint Michel dans les Pays Catalans». A: *Millénaire monastique du Mont Saint-Michel*. Vol. 3. París: Bibliothèque d'Histoire et d'Archeologie Chrétiennes P. Lethielleux, p. 374-375.

MUNTADA BUJOSA, Juan (1961-1967). «El ángel custodio de Mallorca». *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, tom 32 (núm. 792-795), p. 1-24.

POU Y MARTÍ, José (1996). *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*. Edició a cura d'Albert Hauf. Alacant: Instituto de Cultura Juan Gil Albert i Diputación Provincial de Alicante [1a ed.: 1930].

PUIG I OLIVER, Jaume de *et al.* (2010). *Catàleg dels manuscrits de les obres de Francesc Eiximenis, OFM, conservats en biblioteques públiques: Volum I: descripció dels manuscrits*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans i Facultat de Teologia de Catalunya.

PUIG I OLIVER, Jaume de (2015). «Notes sobre els manuscrits de l'obra de Francesc Eiximenis». A: RIERA I MELIS, Antoni (coord.). *Francesc Eiximenis (c. 1330-1409): el context i l'obra d'un gran pensador medieval*. Barcelona: IEC.

RENEDO, Xavier (2005). «Sobre la datació del *Dotzè* i set capítols afegits». A: EIXIMENIS, Francesc. *Dotzè llibre del Crestià I, 1*. Girona: Diputació de Girona i Universitat de Girona, Institut de Llengua i Cultura Catalanes, p. xxxiv-xliv.

— (2013). «Notes sobre la datació del *Primer*, el *Segon* i el *Terç del Crestià* de Francesc Eiximenis». *Estudis de Llengua i Cultura Catalanes*, núm. 66, p. 5-33 (Miscel·lània Albert Hauf; 5).

— [en premsa]. «Eiximenis i el(s) pactisme(s)». A: *Estudis sobre Francesc Eiximenis / Studies on Francesc Eiximenis*. Girona: Institut de Llengua i Cultura Catalanes.

RODRÍGUEZ BARRAL, Paulino (2005). «Eiximenis y la iconografía de San Miguel en el gótico catalán». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 46, p. 111-130.

SERRA DESFILIS, Amadeo (2013). «Historia de dos palacios y una ciudad: Valencia, 1238-1460». *Anales de Historia del Arte*, vol. 23 (núm. esp. 2), p. 333-367.

SILLERAS, Núria (2001). «La connexió franciscana: franciscanisme i monarquia a la Corona d'Aragó en temps de Martí I (1396-1410)». A: *Vós sou sant, Senyor, Déu únic: Franciscanisme i islam*. Barcelona: Família Franciscana de Catalunya i Facultat de Teologia de Catalunya, p. 155-178.

SUÁREZ-NANI, Tiziana (2017). «Il linguaggio e la comunicazione degli angeli nel pensiero medievale: la concezione di Tommaso d'Aquino». *Didaskalia*, vol. 47, p. 79-97.

VARAZZE, Iacopo da (1998). *Legenda aurea*. Edició a cura de Paolo Maggioni. 2 vol. Florència: Sismel i Edizioni del Galluzzo.

VERRIÉ, F. P.; AINAUD, J. (1942). «Una nueva obra de Huguet: el retablo de San Bernardino y el Ángel Custodio». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. 1.2, p. 11-33.

WITTLIN, Curt (2009). «Referències internes a les obres de Francesc Eiximenis: indicis de quins llibres, sobre quins temes, tenia planejat l'autor». A: *Biblioteca Digital Narpan* [en línia]. Cerdanyola del Vallès: Universitat Autònoma de Barcelona; Barcelona: Universitat de Barcelona; Girona: Universitat de Girona. <file:///C:/Users/sadur/AppData/Local/Temp/eixi-autoreferencies.pdf> (consulta: 1 de juny de 2021).